

MİLLİ BİRLİK KOMİTESİ İKTİDARINDA DİNDE REFORM TARTIŞMALARI

BARIŞ CELEP*

ÖZ

27 Mayıs 1960'da askeri bir darbe ile 1950'den beri devam eden Demokrat Parti iktidarını deviren askerler, Milli Birlik Komitesi adı verilen 38 kişilik bir komite oluşturmuşlardır. Oluşturulan Milli Birlik Komitesi 24 Haziran 1960'da göreve başlamış ve 25 Ekim 1961 tarihine kadar iktidarda kalmıştır. İktidarda bulunduğu yaklaşık on altı aylık dönemde farklı siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel meselelerle uğraşmak zorunda kalan Milli Birlik Komitesi'nin gündemini meşgul eden en önemli başlıklardan biri de dinde reform konusu olmuştur. Oldukça geniş bir sahayı ilgilendiren dinde reform tartışması 27 Mayıs rejiminin ilk dönemlerinde daha çok din dilinin millileşmesine odaklanmış, ezan ve Kur'an'ın Türkçeleştirilmesi üzerinde münakaşalar yaşanmıştır. Dinde reform tartışmalarının içeriği süreç ilerledikçe genişlemiş, İslam'ın şart, ibadet ve kavramlarında değişimi amaçlayan daha radikal bir hal almıştır. İsmi özellikle 1950'lerde kamuoyuna duyurmuş olan Osman Nuri Çerman'ın 1961'in Nisan ayında Milli Birlik Komitesi ve Temsilciler Meclisine sunduğu "Dinde Reform Tasarısı" ile dinde reform tartışması ülke gündeminin en önemli başlıklarından biri haline gelmiştir. Milli Birlik Komitesi özellikle din dilinin millileşmesini destekleyici bir söyleme sahip olsa da zamanla dinde reform taleplerini desteklemekten vazgeçmiştir.

* Dr. Öğretim Üyesi, Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Giresun/TÜRKİYE, bariscelep@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-6865-9678

Bu çalışma döneme ait anılar, ulusal basına ait gazete ve dergiler ile arşiv belgeleri ışığında öncelikli olarak çok parçalı bir yapı arz eden Milli Birlik Komitesi'nin dinde reform konusuna bakışını ortaya koymaya çalışmaktadır. Sonrasında ise Milli Birlik Komitesi'nin hem ezanın ve Kur'an'ın Türkçeleştirilmesi hem de Osman Nuri Çerman'ın kamuoyunda oldukça ses getiren dinde reform tasarısı karşısında takınmış olduğu tutum değerlendirilmektedir. Çalışmada son olarak ise Milli Birlik Komitesi'nin dinde reform konusundaki tutum değişikliğine yol açan nedenler analiz edilmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: 27 Mayıs Askerî Darbesi, Din Politikaları, Dinde Reform, Ezan, İslam, Milli Birlik Komitesi.

**THE DEBATES ON RELIGIOUS REFORM UNDER THE
RULE OF NATIONAL UNITY COMMITTEE**

ABSTRACT

On May 27, 1960, the army overthrew the Democratic Party government, which had been in power since 1950, with a military coup and established a 38-member National Unity Committee. The National Unity Committee started running the country on June 24, 1960, and remained in power until October 25, 1961. During this period, the National Unity Committee had to deal with various political, economic, social, and cultural issues, one of which was the topic of religious reform. In the early stages of the May 27 regime, the debate on religious reform primarily focused on nationalizing the language of religion, sparking discussions around translating the azan and the Quran into Turkish. Over time, the content of the religious reform debate expanded and took on a more radical form, aiming to change the tenets, practices, and concepts of Islam. The debate on religious reform became one of the most important topics on the country's agenda with the "Religion Reform Bill" presented to the National Unity Committee and the House of Representatives in April 1961 by Osman Nuri Cerman, who had made his name known to the public especially in the 1950s. Although the National Unity Committee initially adopted rhetoric supportive of nationalizing the language of religion, it eventually refrained from supporting demands for religious reform. This study primarily aims to reveal the National Unity Committee's perspective on religious reform, which reflected a fragmented structure, based on memoirs, national press, and archival documents from the period. It then evaluates the National Unity Committee's stance on both the Turkification of the azan and the Quran, and on Osman Nuri Cerman's religious reform proposal. Finally, it attempts to analyze the reasons behind the National Unity Committee's change in attitude regarding religious reform.

Keywords: 27 May Coup, National Unity Committee, Religious Policies, Religious Reform, Azan, Islam.

GİRİŞ

Bu çalışma, 27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleştirilen askerî darbe sonrasında yönetime gelen Millî Birlik Komitesinin (MBK) 1961'in Ekim ayına kadar sürecek olan iktidarı döneminde yaşanan dinde reform tartışmalarını incelemeyi amaçlamaktadır. Her ne kadar MBK dönemi içerisinde Türkçe ezan tartışmaları incelenmiş olsa da¹, bu çalışma dinde reformun sadece din dilinin millileşmesine yönelik kısmına odaklanmamış, bu tartışmaların geneline ışık tutmayı amaçlamıştır. Bu süreçte yaşanan dinde reform tartışmalarının anlaşılabilmesi için arşiv belgelerinden, MBK üyelerine ait anılardan, döneme ait yerel ve ulusal basından yararlanılmış, aynı zamanda konunun kapsamına giren tetkik eserler de kullanılarak çalışma desteklenmiştir.

Dinde reform meselesi Cumhuriyet tarihinin tartışılan başlıklarından biridir. Bu yüzdendir ki 1923 yılında Cumhuriyet'in ilanı sadece politik anlamda değil aynı zamanda dini anlamda da bir dönüşümü beraberinde getirmiştir. Cumhuriyet'i kuran kadrolar İslam'ın sadece kamusal alandan çekilmesini ve vicdanlarla sınırlı kalmasını değil, aynı zamanda hurafelerden arındırılmış ve akla uygun bir hale getirilmesini de tasarlamıştır.² İbadetin millî dille yapılması da yine bu dönemde dinde reformun önemli maddelerinden biri olmuştur. Millî dille ibadetteki temel yaklaşım ise İslam'ın tüm gerçekliğiyle bilinmesi ve anlaşılmasıdır. Fakat bu yaklaşım aynı zamanda milliyetçilik ideolojisinin de bir sonucu olarak ortaya çıkmış, yeni rejim ulusalcılık bilincini İslam dinine de yansıtmak istemiştir.³ Bu açıdan yeni rejimi tesis edenlerin ulaşmak istedikleri hedef, yerli ve millî bir İslam'ın inşa edilmesi olmuştur. Bu yerli ve millî İslam'dan anlaşılana ise Cumhuriyet'in çağdaşlaşma hedefiyle uyumlu, siyaset dışı

1 27 Mayıs 1960 sonrasında yaşanan Türkçe ezan tartışmaları için bkz. Önder Duman ve Mehmet Aydın, "27 Mayıs'ın Gölgesinde Bir "İrtica" Hamlesi: Türkçe Ezan", **History Studies**, S 11 (6), Aralık 2019, s. 2265-2279.; Barış Celep, "27 Mayıs 1960'da Yeniden Nükseden Bir Tartışma: Türkçe Ezan Tartışması", **Toplumsal Tarih**, S 310, Ekim 2019, s. 60-67.

2 Ahmet Ocak, Cumhuriyeti kuran kadroların Batılılaşmış Türkiye'ye yakışan "reform ve medeni" bir Müslümanlık biçimi oluşturma gayreti içerisinde olduklarını belirtmiştir. Ahmet Yaşar Ocak, **Türkler, Türkiye ve İslâm: Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri**, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 119. "Reforme ve medeni" hale getirilmek istenen Müslümanlıktaki dikkat çeken en önemli hususun, yeni biçimin akıl ve mantığa uygun olması olduğu iddia edilebilir. Zira Atatürk için dine uygun olanın, akıl ve mantığa da uygun olması gerekir. Mehmet Saray, **Türklerde Dinî ve Kültürel Hoşgörü, Atatürk ve Laiklik**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006, s. 82.

3 Ali Sankoyuncu, **Atatürk, Din ve Din Adamları**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 88-89. Onur Atalay'a göre bir Türk-İslam'ı yaratmak 1930'ların başına kadar rejim için büyük önem taşımıştır. Onur Atalay, **Türk'e Tapmak: Seküler Din ve İki Savaş Arası Kemalizm**, İletişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 77.

bir İslam'dır⁴. Dinde reform amacının dini alanı yeni rejimle uyuşturmak, uzlaştırmak, hatta yeni sistemin taşıyıcılarından biri haline getirmek olduğu vurgulanırken, yeni rejim için tehdit oluşturabilecek dini unsurları zayıflatmak, dönüştürmek ve hatta devre dışı bırakmak da dinde reform isteğinin bir diğer gerekçesi olarak sunulmuştur⁵.

Dinde reform konusu kapsamı ve içeriği oldukça geniş bir saha olmasına karşın Atatürk döneminde özellikle dinin millileştirilmesi, ibadetlerin ve din dilinin Türkçeleştirilmesi konusuna yönelik düzenlemeler yapılmıştır. 1932'nin Ramazan ayında İslam'ın Türkçeleştirilmesi kapsamında Kur'an, ezan, tekbir ve kamet Türkçe okunmaya başlamıştır⁶. Buna karşın Atatürk döneminde dinde reform konusunda daha ileriye gidilmemiş ve Atatürk "Ben Luther olmayacağım" diyerek dinde reform konusunda yeni adımlar atmamıştır⁷. İsmet İnönü'nün liderliğindeki CHP iktidarında da bu anlayışın devam ettiği görülmüştür. Bu yüzdendir ki 17 Nisan 1945 tarihinde CHP Müstakil Grubu Başkanvekilliğine sunulan ve Diyanet İşleri Reisliği teşkilatının kaldırılmasını; Kur'an ve din tatbikatının Türkçe olarak tanzimini; ibadet yerlerinin Halkevlerine benzer şekilde dönüştürülmesini, sarık, cübbe ve din tatbikatında kullanılan her türlü giysinin ilgası ile ibadetin usul ve zamanlarının tanzimini talep eden önerge, dini reform icrasının laiklik ilkesiyle uyuşmadığı gerekçe gösterilerek reddedilmiştir⁸.

-
- 4 Umut Azak, **Türkiye'de Laiklik ve İslam**, İletişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 109-110.
- 5 İsmail Kara, **Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm 2**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019, s. 137.
- 6 Düccane Cündioğlu, **Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1998, s. 68. Ahmet Faruk Kılıç ise Atatürk'ün dinle ilgili yeni reform girişimlerini gündemine almamaya başladığı tarih olarak 1928 yılını vermektedir. Kılıç'a göre 1932'de ezanın ve Kur'an'ın Türkçe okunması denemeleri Atatürk'e değil, dönemin "kökten batıcı aydınlarına" dayanan girişimlerdir. Ahmet Faruk Kılıç, **Atatürk ve Din**, Dem Yayınları, İstanbul 2009, s. 175-178.
- 7 Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal (1922-1938)**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1965, s. 499.
- 8 **CHP Büyük Kurultayının 10 Mayıs 1946 Olağanüstü Toplantısına Sunulan CHP Müstakil Grubu Raporu ve Ekleri**, TBMM Basımevi, Ankara 1946, s. 355-356. Her ne kadar İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı döneminde dinde reform konusunda yeni adımlar atılmamış olsa da Türkçe ezan uygulaması hukuki düzenlemelerle sağlanmıştır. 1941 yılında Türk Ceza Kanunu'nda yapılan değişikliklerle, Arapça ezan veya kamet okuyanların üç aya kadar hapis veya hafif para cezası ile cezalandırılmalarına karar verilmiştir. **T.C. Resmî Gazete**, 6 Haziran 1941, S 4827, s. 1126. Buna karşın bu dönemde Arapça ezan okumak İslamcı, örgütlü bir mücadeleye dönüşmüş, bunun bayraktarlığını ise Ticianiye tarikatı şeyhi M. Kemal Pilavoğlu ve müritleri üstlenmiştir. Bu tarikat mensupları ülkenin farklı noktalarında, hatta TBMM'nin dinleyici locasında bile yüksek sesle ezan okuyarak yasağı delmeye çalışmışlardır. Deniz Parlak, **Laikleşme Sürecinde Camiler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020, s. 291-292.

1950 Mayıs'ında işbaşına gelen Demokrat Parti (DP) iktidarının ise Atatürk döneminde hayata geçirilen din dilinin millileşmesine yönelik hamlelerden geri adım attığı gözlemlenmiştir. Bu yüzden ki 1932'de yürürlüğe konulan Türkçe ezan uygulamasından 1950 Haziran ayı itibarıyla vazgeçilmiştir⁹. DP hükümetinin din dilinin millileşmesine yönelik olumlu bir tutum takınmadığını, dönemin Diyanet İşleri Başkanı Eyüp Sabri Hayırlıoğlu'nun açıklamaları da teyit etmiştir. Hayırlıoğlu Kur'an'ın Latin harfleriyle yazılmasının caiz olmadığını açıklamış¹⁰ ve Müslümanlıkta ibadet dilinin Kur'an dili olduğunu belirterek, bunun aksini iddia etmenin hem Resul-i Ekrem'e hem ashabına hem de 400 milyonluk İslam âleminin akışına, ahengine karşı gelmek olacağını ifade etmiştir¹¹. Her ne kadar iktidar dinde reforma kapıları kapatmış olsa da 1950'li yıllar farklı dinde reform taleplerinin dile getirildiği bir on yıllık dönem olmuştur. Örneğin Mehmet Celal Saygın Türkçe Kur'an okuyarak namaz kılınabileceğini ifade etmiş¹², Arın Engin ise bütün ibadetlerin Türkçe yapılması gerektiğini belirtmiştir¹³. 1950'lerdeki dinde reform tartışması sadece din dilinin Türkçe olup olmaması üzerinden ilerlememiş, aynı zamanda ibadetlerin nerede ve nasıl yapılması gerektiği üzerinde de yoğunlaşmıştır. Emekli General Fahrettin Altay kaleme aldığı "İslam Dini" isimli eserinde namaz vakitlerinin azaltılabileceğini; başı açık, oturularak ve ayakkabı ile namaz kılınabileceğini; oruç tutmakta zorlananların sadece ilk üç gün oruç tutmasının yeterli olacağını kaleme almıştır. Ayrıca milli savunma vergisinin zekât yerine geçebileceğini; hacca gidecek olanların ise hem servetlerinin buna müsait olduğunu hükümete kanıtlamalarını hem de hükümetten izin almaları gerektiğini belirtmiştir. Altay camileri de yeniden düzenlemiş ve içlerine sıraların yerleştirilmesi gerektiğini savunmuştur¹⁴. Tevfik Nevzat Çağdaş da camiye müzik aletlerinin konulmasını talep etmiş, özellikle alnın yere değiştirilmesinin iptal edilerek

9 CHP değişikliğe karşı çıkılması halinde partiye karşı bir propaganda başlatılabileceğini düşünerek, ezanın Arapça okunması yönündeki tartışmaya girmemiş, sessiz kalmıştır. Doğan Duman, **Demokrasi Sürecinde Türkiye'de İslamcılık**, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir 1999, s. 38.

10 **Cumhuriyet**, 2 Ekim 1958, s. 1.

11 Eyüp Sabri Hayırlıoğlu, "Türkçe Kur'an Okunamaz", **Türkçe Kur'an Okunamaz**, Haz. Mümin Çevik, Sinan Matbaası, İstanbul 1958, s. 8

12 M. Celal Saygın, **Diyanet Cephesinden Atatürk İnkılâpları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1952, s. 28-31.

13 Arın Engin, **Atatürkçülük'te Dil ve Din**, Özyürek Basımevi, Atatürkent (İstanbul) 1955, s. 55.

14 Fahrettin Altay, **İslam Dini (Aydın Gençler İçin)**, Ölçülü Yayınevi, İstanbul 1959, s. 30-40.

namaz şekillerinin değiştirilmesi gerektiğini dile getirmiştir¹⁵. 27 Mayıs sonrasında da tartışmaların odağında yer alacak Osman Nuri Çerman¹⁶ ise dinde planladığı reform taslağının en başına Tanrı'ya milli dille ibadeti yerleştirmiş, sonrasında ise Kur'an'da namazın beş vakit olduğuna dair herhangi bir ayetin olmadığını belirtip, İslam'daki asıl ibadetin dua etmek olduğunu bildirmiştir. Camilere de tasarısında yer veren Çerman, camilerdeki halıların kaldırılmasını ve yerlerine sıraların konulmasını savunmuştur¹⁷. Tasarısının merkezine Atatürk'ü yerleştiren Çerman, hazırladığı dinde reform tasarısıyla ulaşılabilecek aşamayı “Kemalist Müslümanlık” olarak adlandırmış ve bu süreci şu şekilde tanımlamıştır. “*İman: Kur'an'a da aykırı olmayan, Ata'nın nutuk ve beyanlarındaki prensiplere inançtır. İbadet: Yaratan Tanrı'ya dua ile beraber bu prensipleri kadir olduğumuz nispette yerine getirmektir. Mabedimiz bütün vatan, mihrabımız bütün millet, Kâbe'miz Ankara'daki Anıtkabir'dir.*”¹⁸

I. Millî Birlik Komitesi

27 Mayıs 1960 tarihinde ordu içindeki bir grup subay düzenlemiş oldukları darbe ile yönetimi ele geçirmişlerdir. Subaylar ele geçirdikleri iktidarı kullanmak için MBK adı verilen bir grup oluşturmuşlardır. 5 general, 9 albay, 6 yarbay, 11 binbaşı ve 7 yüzbaşından oluşan; üyelerinin 32'si karacı, 3'ü havacı, 2'si denizci ve 1'i jandarma olan 38 kişilik MBK, 24 Haziran 1960'ta göreve başlamıştır¹⁹. MBK her ne kadar askerî

15 Şaban Sitembölükbaşı, **Türkiye'de İslâm'ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 148.

16 1900 yılında Uşak'ta doğan Osman Nuri Çerman, İstanbul Öğretmen Okulu'nu bitirdikten sonra öğretmenliğe başlamış ve 35 yıllık memuriyet hayatı sonrası emekli olmuştur. Memuriyeti esnasında *Maarifimizin Mihveri Ne Olmalıdır?* ve *Liselerde Coğrafya Okutma Metodu* isimli iki kitap yayınlamıştır. Emeklilik sonrası din ile ilgili görüşlerini aktarmak amacıyla 1956 yılında *Dinde Reform* isimli bir kitap kaleme almıştır. Kitaptaki görüşlerini daha da “aydınlatmak” amacıyla 1957'nin aralık ayından itibaren *Dinimizde Reform – Kemalizm* isimli aylık bir dergi yayınlamaya başlamıştır. Osman Nuri Çerman, **Mutlu Bir Vatan İçin Düşünceler**, Sıralar Matbaası, İstanbul, 1962, s. 28-29; Osman Nuri Çerman, “Modern Türkiye İçin Dinimizde Reform – Kemalizm Dergisi Ne İçin Çıkıyor?”, **Dinimizde Reform Kemalizm**, S 1, Aralık 1957, s. 4-5.

17 Osman Nuri Çerman, **Modern Türkiye İçin Din'de Reform**, Y.y, İstanbul 1956, s. 123.; Osman Nuri Çerman, **Modern Türkiye İçin Dinde Reform-Kemalizm Cilt: II**, Y.y., İstanbul 1959, s. 25.; Osman Nuri Çerman, **İdeal Türkiye İçin Din'de Reform-Kemalizm Cilt III**, Sıralar Matbaası, İstanbul 1960, s. 17.

18 Osman Nuri Çerman, **Modern Türkiye İçin Din'de Reform**, Tan Matbaası, İstanbul 1958, s. 123.

19 Doğan Akyaz, **Askerî Müdahalelerin Orduya Etkisi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 136.

sınıf ve rütbelere açısından heterojen bir yapı arz etmiş olsa da, komitenin asıl zayıf noktası üyelerinin ideolojik açıdan homojen bir bütünlük teşkil edememiş olmasıdır. MBK bu anlamda Türk Silahlı Kuvvetleri'ndeki (TSK) farklı eğilimlerin bir sentezi olarak zuhur etmiştir²⁰. Bu farklı eğilimlerden ilkini iktidarda kalarak köklü reformlar yapmak isteyenler; ikincisini ise en kısa zamanda yönetimi sivillere devretmek isteyenler oluşturmuştur. Üçüncü grup ise bahsi geçen klikler arasında denge rolü oynayan tarafsızlar olmuştur²¹. Bu yüzdendir ki Örsan Öymen, komitenin içerisindeki fikrî anlamdaki bu ikiliğe değinip, komitenin ismindeki “Millî Birlik”in aslında “Millî İkilik”in dış görüntüsü olduğunu iddia etmiştir²². Bu fikri anlamda çok parçalı yapı çok kısa bir süre sonra komitenin gerçek anlamda parçalanmasına yol açmıştır. Askeri bir dikta rejimi altında köklü reformlar yapmak isteyen komitenin 14 üyesi, 13 Kasım 1960 günü görevlerinden el çektirilip çeşitli ülkelere büyükelçilik müşaviri göreviyle sürgün olarak gönderilmiş ve aynı gün 23 üyeye MBK yeniden oluşturulmuştur²³. Yeniden inşa edilen MBK, 25 Ekim 1961 tarihine kadar görevde kalmış ve bu tarih itibarıyla TBMM açıldığında kendisini feshetmiştir²⁴. Yaklaşık olarak 18 ay iktidarda kalan MBK bu süre içerisinde her iktidar gibi farklı toplumsal, kültürel, ekonomik ve siyasal meselelerle karşı karşıya gelmiştir. MBK'yi iktidar süresince belki de en çok zorlayan meselelerden biri de dinde reform konusunda yaşanan tartışmalar olmuştur.

II. 27 Mayıs İle Birlikte Dinî Alandaki Dönüşüm Beklentisi

DP iktidarında Atatürk devrimlerinin dinde gerçekleştirdiği reformlardan taviz verilmiş olduğu iddiası, süreci gerçekleştiren ve MBK'de yer alan kimi isimler tarafından

20 Cüneyt Arcayürek, **Yeni Demokrasi Yeni Arayışlar 1960-1965**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1985, s. 113.

21 Abdi İpekçi-Ömer Sami Coşar, **İhtilâlin İcyüzü**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 343; Kâmil Karavelioğlu, **Bir Devrim İki Darbe: 27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül**, Güner Yayınları, İstanbul 2007, s. 94. Kurtuluş Kayalı köklü değişiklikler yapmak isteyenlerle seçime gitmek isteyenler arasında yer alan kararsızların, özellikle 14 üyenin MBK'den tasfiye sürecinde her iki grubu belli noktalarda ortak çizgiye çekmeye çalıştığını belirtmiştir. Bu yüzden Kayalı, MBK içindeki gruplaşmaların net değil bulanık olduğunu ifade etmiştir. Kurtuluş Kayalı, **Ordu ve Siyaset: 27 Mayıs-12 Mart**, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 75-76.

22 Örsan Öymen, **Bir İhtilâl Daha Var...1908-1980**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1986, s. 270.

23 Nesimi Gökşen, **Devletin Subayı, Subayın Devleti**, İletişim Yayınları, İstanbul 2023, s. 154.

24 Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi 5: Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2019, s. 93.

27 Mayıs'ın temel gerekçelerinden biri olarak sunulmuştur²⁵. MBK üyeliğinde de bulunan Korgeneral Cemal Madanoğlu, kendisine yöneltilen “Neydi [27 Mayıs'ta] sizi harekete geçiren olay?” şeklindeki soruyu “Karşı devrimcilik... Karşı Atatürkçülük vardı. Laiklik terk edilmişti, bu arada ezan yeniden Arapçaya çevrilmişti” diyerek cevaplandırmıştır²⁶. DP'nin özellikle Türkçe ezan uygulamasından vazgeçmiş olması, 27 Mayıs'ı gerçekleştiren ve MBK içinde yer alan kimi subaylar açısından bir kırılma noktasıdır. Bu sebeptendir ki bir başka MBK üyesi Kurmay Albay Alparslan Türkeş, Türkçeciliği Atatürk'ün millete bıraktığı en faydalı hediye olarak tanımlamış ve hemen akabinde ezanın Arapça okutulmasıyla buna ihanet edildiğini vurgulamıştır²⁷. Kurmay Yarbay Mustafa Kaplan ise halkın aydınlanması ve bilinçlenmesi amacıyla başlatılan bir reform hareketi olarak gördüğü Türkçe ezan uygulamasının, Celal Bayar tarafından durdurulduğunu belirttikten sonra, bunun aşırı dindarlara verilen ilk taviz olduğunu ifade etmiştir²⁸. Kurmay Albay Sami Küçük'e göre ise Türkçe ezan uygulamasından vazgeçilmesi, DP iktidarının dini politikaya alet ederek, Cumhuriyetin kazanımlarını oy için feda edebileceği endişesini doğurmuştur²⁹. Kurmay Albay Ahmet Yıldız da ezanın Türkçe okunması zorunluluğunu kaldıran DP'nin dini, politika aracı olarak kullandığını ve olabildiğince din sömürsü yaptığını ifade etmiştir³⁰.

25 DP'nin din alanında izlediği politikadan duyulan rahatsızlık, 27 Mayıs'a katılan ama MBK içinde yer almayan kimi subayların anlatımlarında da göze çarpmaktadır. Bahtiyar Yalta DP'nin dini politik amaçlar için kullanmasını, Arapça ezan uygulamasına geri dönmelerini ve tarikatların faaliyetlerine göz yummasını “geriye adım atmak” olarak tanımlamıştır. Erhan Çiftçi, **Bahtiyar Yalta: Bir Darbeci Subayın Hatıraları**, Kronik Kitap, İstanbul 2023, s. 58. Faruk Güventürk ise DP'nin “sanki başka iş yokmuş gibi” Türkçe ezanı Arapçaya çevirdiğini bildirmiş ve bu karar sonrası “hepimizin kafasına bir yumruk indi” değerlendirmesinde bulunmuştur. Hüseyin Yürük, **27 Mayıs 1960: Darbe, Esaret ve Ölüm**, Hukukçular Derneği 2022, s. 32. Sadi Koçaş ise ezan ve anayasa dilinin Arapçaya ve Osmanlıcaya çevrilmesini “şansızlık” olarak tanımlamıştır. Sadi Koçaş, **Atatürk'ten 12 Mart'a...Cilt: I**, May Yayınevi, İstanbul 1977, s. 230. Uğur Mumcu da MBK üyesi Osman Köksal'ın anılarını aktarırken, ezanın Arapça okunmasının ve DP'nin Atatürk devrimlerine yönelik bakışının genç subayları iktidara karşı olumsuz duygular içine itmiş olduğunu belirtir. Uğur Mumcu, **İnkılâp Mektupları**, Tekin Yayınevi, İstanbul 1987, s. 23. 27 Mayıs'ın temel sebebinin din olmadığını iddia eden çalışmalar da bulunmaktadır. Bu yönde bir değerlendirme için bkz. Ahmet Faruk Kılıç, **Türkiye'de Din-Devlet İlişkilerinde Yönetici Seçkinlerin Rolü**, Dem Yayınları, İstanbul 2005, s. 277-282.

26 Halim Tugay Madanoğlu, **Korgeneral Cemal Madanoğlu'nun Anıları**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2019, s. 312.

27 **Cumhuriyet**, 17 Temmuz 1960, s. 1.

28 Mustafa Kaplan, **Devrim Anıları**, Scala Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 118.

29 Sami Küçük, **Rumeli'den 27 Mayıs'a**, Mikado Yayınları, İstanbul 2008, s. 63-64.

30 Ahmet Yıldız, **İhtilalin İçinden**, Alan Yayıncılık, İstanbul 2001, s. 109.

DP iktidarında Türkçe ezan uygulamasından geri adım atılmış olmasının kimi MBK üyeleri içinde yarattığı rahatsızlık, kurulmuş olan askerî rejimin dinde reform meselesini gündeme alabileceği beklentisini doğurmuştur. Ayrıca 27 Mayıs sonrası basında, sabık DP iktidarının özellikle Türkçe ezan uygulamasını kaldırmış olmasından dolayı eleştirildiği görülmüştür. Basındaki kimi değerlendirmeler Türk dilinin gelişmesine, arılaşmasına yönelik ilk önemli saldırının 1950'deki Arapça ezan ile başladığını iddia etmiş, DP'nin ezanı Arapça okutarak Atatürk'ün Türk dilini din dili yapmak gayretlerinden uzaklaştığını vurgulamış ve Arapça ezanla Atatürk'ün yıktığı Orta Çağ devletinin yeniden diriltildiği ve din sömürücü takımların yeniden türediği ifade edilmiştir³¹. Basındaki değerlendirmeler sadece DP'yi eleştirmemiş aynı zamanda Türkçe ezan uygulamasına geri dönülmesi çağrılarını yapmıştır. Özellikle Osman Nuri Çerman, yayınladığı dergide bu işin öncülüğünü üstlenmiştir. Çerman ibadetin Türkçe yapılması gerektiğini, bunun yapılmaması durumunda en iyi anayasa hazırlansa dahi işe yaramayacağını kaleme almıştır. III. Selim'in, I. ve II. Meşrutiyet'in, 1950'deki demokrasi devriminin dinde reforma yanaşmadığı için çöktüğü vurgulanmış, 27 Mayıs'ın dinde reformu ve millileşmeyi gerçekleştirmediği takdirde idari şekil değişse bile ruhun değişmeyeceği ve karanlığın devam edeceği ikazında bulunmuştur. Çerman MBK'ye dinde reformları ihya etmekle işe başlamasını salık vermiş ve bunun için de ilk maddesi "Bu sabahtan itibaren ezanlar tekrar Türkçe okunacaktır" olan 15 maddelik bir yol haritası sunmuştur³². MBK'nin dinde reform konusunda gerekirse "kan dökmesi" gerektiğini hatırlatan Çerman, akabinde darbeyi yapan askerlere şu uyarıyı yapmıştır:

"Türkiye'nin bütün tarihinde her felakette Türkiye'yi ordu komutanları kurtardığı halde bu kahraman komutanlar ve inkılapçılar iman ve itikat partizanlarının şerrinden kendilerini koruyamamışlardır. Alemdar Mustafa Paşa, Büyük Reşit Paşa, Mithat Paşa, Mahmut Şevket Paşa hep, hep Atatürk gibi dinci şerrinden kendilerini ve milleti koruyamadıklarından göçüp gitmişlerdir"³³.

31 A. Turgut, "Dil Sorunu", **Forum**, C XIII, S 151, 15 Temmuz 1960, s. 21-22.; Ceyhan Atıf Kansu, "Türkiye'nin Ana Sorunları", **Forum**, C XIII, S 151, 15 Temmuz 1960, s. 15.; Vedat Nedim Tör, "Bir Çöküşün Düşündürdükleri", **Forum**, C XIII, S 151, 15 Temmuz 1960, s. 10-11.

32 Osman Nuri Çerman, "Dinde Reform Yapılmadıkça Demokrasi Yine Laftan İbaret Kalır", **Dinimizde Reform Kemalizm**, S 31, Haziran 1960, s. 30.; Osman Nuri Çerman, "Din, İnkılap Düşmanlığından Kurtarılmalıdır", **Dinimizde Reform Kemalizm**, S 32, Temmuz 1960, s. 4.; Osman Nuri Çerman, "Din Şûrası", **Dinimizde Reform Kemalizm**, S 34, Eylül 1960, s. 4.

33 Osman Nuri Çerman, "Milli Birlik Komitesinin Niçin İlk İş Dinde Reformdur", **Dinimizde Reform Kemalizm**, S 35, Ekim 1960, s. 4.

Türkçe ezan uygulamasına geri dönülmesi yönündeki taleplerin dile getirilişi sadece basınla sınırlı kalmamış, kurumlar, dernekler ve kimi gruplar da ezanın yeniden Türkçe okunması gerektiği yönünde görüş bildirmişlerdir. 14 Temmuz 1960'da toplanan Türk Dil Kurultayı'nda Arapça ezanın kaldırılması için Diyanet nezdinde teşebbüse geçilmesi kararlaştırılmış ve Kur'an'ın da Türkçeleştirilmesi talep edilmiştir³⁴. Kıbrıs Mustafa Kemal Derneği Başkanı Mustafa Fahri Dikengil ise Kıbrıs'ta ezanın Türkçe okunduğunu bildirmiş ve bunun anavatana da sirayet etmesini temenni etmiştir³⁵. Aleviler de 100 imzalı bir dilekçe ile MBK'ye başvurarak mezheplerinin resmen tanınmasını, okullardan din derslerinin kaldırılmasını ve ezanın Türkçe okutulmasını talep etmişlerdir³⁶.

III. Milli Birlik Komitesinin Dinde Reform Girişimleri

“İki kolay reform var. Biri din biri toprak”
*Kurmay Binbaşı Dünder Taşer (MBK üyesi)*³⁷

Dinde reform konusu, MBK iktidarının ilk aylarında komitenin en önemli tartışma başlıklarından birini teşkil etmiştir. MBK içerisinde dinde reform savunucularının en önde gelenlerinden biri Devlet ve Hükümet Başkanı Orgeneral Cemal Gürsel olmuştur. Zira Cihad Baban “Politika Galerisi” isimli eserinde Gürsel'i şu şekilde resmetmiştir: “Gürsel samimi bir Müslümandı, fakat hurafelerden ve hurafe yayan din adamlarından nefret ederdi, inançlı Atatürkçü olarak layıklığın sarsılmaz bir savunucusu idi...” Baban devamında Gürsel'in “temiz ve pürüzsüz Müslümanlığı” çocuklara öğretip, onları yobazların elinden kurtarmak için din dersleri kitabı yazmayı önerdiğini aktarmıştır³⁸. Baban din dersleri kitabı yazma önerisi hakkında Gürsel'in latife ettiğini belirtmiş olsa da Gürsel'in bu konuda ciddi olduğu MBK'nin başına geçtiğinde anlaşılmıştır. Gürsel Bakanlar Kurulu toplantısında din meselesini hal yoluna koymaya çalıştıklarını belirtmiş ve şu açıklamayı yapmıştır:

“Bu iş için din kitapları da hazırlıyoruz. Bunlar, Türkçe din esasları verecektir [ve] namazda okunacak sureleri Türkçe yapacaktır. Zamanı geldiğinde bu meseleyi bıçak gibi keseceğim. Hiç bunun şakası olmayacaktır. Hatta

34 **Cumhuriyet**, 15 Temmuz 1960, s. 1.

35 **Milliyet**, 28 Ekim 1960, s. 1.

36 **Milliyet**, 26 Temmuz 1960, s. 1.; İslam, S 35, Ağustos 1960, s. 337.

37 Dünder Taşer, **Mesele**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019, s. 293.

38 Cihad Baban, **Politika Galerisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970, s. 264.

buna ait planım da vardır: İmralı adasını boşaltacağım [ve] bu yobazlardan kıpırdayanı oraya koyacağım. Benim için memlekete yapılacak hizmetin bu olduğuna kanaatim vardır³⁹.”

Gürsel devamında camileri düzelterceğini, halıları ve kilimleri sattırıp tertemiz sıralardan mürekkep bir cami vücuda getireceğini söylemiş olmasına karşın, dinde reform tasarısının merkezini din dilinin millileştirilmesi oluşturmuştur. Zira Gürsel sure ve ayetlerin Arapça söylenmesine gerek olmadığını, Türkçesinin söylenmesinin yeterli olacağını ifade etmiş, bir başka ifadesinde ise ezanın, namazda okumanın ve hutbelerin Türkçe olmaları gerektiğini savunmuştur⁴⁰. Gürsel 5 Ekim 1960'ta Yüksek İslam Enstitüsü'nde yaptığı konuşmada, Türk'ün kendi dinini kendi dili ile ifade edemediği takdirde bir din sahibi olduğunu iddia edemeyeceğini beyan etmiş ve akabinde dinin milli bir hüviyetle kavranmak mecburiyetinde olduğunu dile getirmiştir. Gürsel'e göre ezanın ve Kur'an'ın Türkçe okunamayacağına dair görüşler sakat, köksüz ve esassızdır⁴¹. MBK'de Kur'an'ın ve ezanın Türkçe olması gerektiğini savunan Gürsel gibi düşünen başka isimler de yer almıştır. Kurmay Albay Alparslan Türkeş Türk caminde Türkçe Kur'an ve ezan okunması gerektiğini ifade ederken⁴², Kurmay Albay Osman Köksal Türkçe Kur'an'a şiddetle taraftar olduğunu açıklamıştır⁴³. Kurmay Albay Sami Küçük ise Allah ile kul arasında tercümanın girmesine katıyen muhalif olduğunun altını çizmiş ve bütün dünyada insanların ibadetlerini, çağrılarını, Allah'a yakarışlarını kendi dilleriyle yaparken, Türklerin bunu yapmamaları için herhangi bir sebebin olmadığını bildirmiştir⁴⁴. Kurmay Albay Muzaffer Yurdakuler de ibadetini Tanrı ile arasına bir aracı koymadan, kendi öz diliyle yaptığında Tanrı huzurunda iyi kabul gördüğüne inandığını ifade etmiştir⁴⁵. Yarbay Ahmet Yıldız ise Tanrı'nın insanlara Kur'an'ı anlamayı ve yorumlamayı buyruk verdiğini ifade edip, ana dilimizle Kur'an'ın okunmaması durumunda bu buyrukların

39 Cemil Koçak, **27 Mayıs Bakanlar Kurulu Tutanakları - I. Cilt**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 558. Gürsel “yobazları koymak” için tasarladığı ada fikrini, MBK üyelerinden Rıfat Baykal ve Orhan Erkanlı ile de paylaşmıştır. Baykal ve Erkanlı bu girişimi gereksiz bulduklarını açıklamışlardır. Ümit Özdağ, **Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali**, Boyut Yayın Grubu, İstanbul 2004, s. 314.

40 Koçak, **a.g.e.**, s. 383, 506.

41 **Milliyet**, 6 Ekim 1960, s. 1.

42 **Cumhuriyet**, 17 Temmuz 1960, s. 1.

43 **Cumhuriyet**, 18 Temmuz 1960, s. 1.

44 **Cumhuriyet**, 19 Temmuz 1960, s. 1.

45 **Cumhuriyet**, 4 Ağustos 1960, s. 1.

yerine getirilemeyeceğini savunmuştur⁴⁶. Yıldız bir başka açıklamasında ise “Allah yalnız Arapça mı?” diye sormuş ve her dilde ibadet edilebileceğini bildirmiştir⁴⁷. Korgeneral Cemal Madanoğlu da Yıldız gibi “Allah Arap değil ki neden ezan Arapça olsun” değerlendirmesinde bulunmuştur⁴⁸.

MBK içerisinde dinde reform kapsamında din dilinin Türkçeleşmesini savunan üyeler olduğu kadar bu yaklaşıma muhalefet eden isimler de yer almıştır. Bu isimlerden biri olan Yüzbaşı Ahmet Er’e göre İslam’da asla bir reform bahse konu olamaz. Er, İslam dininin Türkçeleştirilmesi konusunda ise Kur’an’ın lisan bakımından Arapça; fakat ruh ve mana bakımından Rab’ca olduğunu ifade etmiş ve Müslümanları Rab’cayı öğrenmeye davet etmiştir⁴⁹. Yüzbaşı Ahmet Er ayrıca ezanın Türkçe okunmasını onaylayan Orgeneral Cemal Gürsel ve onun gibi düşünenleri milleti tanınamakla suçlamıştır⁵⁰. MBK üyelerinden Albay Ahmet Yıldız tarafından “sağa yakın ve dinci çevrelerle ilişkili” olarak adlandırılan Yarbay Mehmet Özgüneş’in⁵¹ de dinde reforma mesafeli bir tutum takındığını, sonraki ifadelerinden çıkarmak mümkündür. Zira Diyanet İşlerinden sorumlu Devlet Bakanı olduğu 1971 yılında yaptığı açıklamada, “Dinin esaslarına ait prensipler koymak haddim değildir. Dinin esaslarına ait prensipler Kur’an-ı Kerim’dedir. Bu hususlar Kur’an-ı Kerim’de nasılsa öyle olur”⁵² diyerek, bir anlamda dinde reform olamayacağını altını çizmiştir. MBK içinde dinde reform ve din dilinin millileşmesi konularında net bir tutum takınmayan üyeler de yer almıştır. Örneğin Tuğgeneral Sıtkı Ulay, Kur’an’ın tercümesi üzerine tartışmaların beyhude olduğunu söylemiş, asıl olanın dinin şart olan ahkâmına riayet ve onu kalbinde yaşatmak olduğunu vurgulamıştır⁵³.

Dinde reformun en önemli başlıklarından olan Türkçe ezan tartışması 27 Mayıs’ı takip eden günlerde daha da genişlemiş, hatta Ankara’da Dikmen Cami’nde ezanın

46 Yıldız, **a.g.e.**, s. 109. Ahmet Yıldız Hopa’da yaptığı konuşmada ise dinde reform yapılmasının zaruri olduğunu bildirmiştir. **Milliyet**, 26 Eylül 1960, s. 5.

47 Öncü, 22 Şubat 1961, s. 1.

48 Madanoğlu, **a.g.e.**, s. 312.

49 Ahmet Er, **Hâtıralarım ve Hayatım**, Pamuk Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 231, 348.

50 Ahmet Er Bursa’da bir köy ziyareti esnasında ezanın Türkçe okunmasını isteyen Mustafa Kemal Derneği Genel Başkanı Muhtar Kumral için de aynı eleştiride bulunmuş ve milletin aydınlar tarafından anlaşılamadığından yakınmıştır. Er, **a.g.e.**, s. 96-97.

51 Yıldız, **a.g.e.**, s. 163.

52 **Nizam**, 25 Haziran 1971, s. 1.

53 **Cumhuriyet**, 21 Temmuz 1960, s. 1.

Türkçe okunmağa başlandığına dair söylentiler yayılmıştır⁵⁴. Bu tartışmalar aynı zamanda MBK içindeki görüş ayrılıklarını da billurlaştırmıştır. MBK, yaşanan tartışmalar sonrası yayınladığı 35 numaralı tebliğ ile vatandaşların din hakkındaki inanış ve ibadetlerine ne kanun ne de zor kuvveti ile müdahale edilemeyeceğini belirttiikten sonra, bazı teşekkül ve şahıslar tarafından yapılan, ezan ve Kur'an'ın Türkçe okutulmasının mecburi olduğu/olacağı yönündeki beyanların hiçbir suretle MBK'nin fikirlerini yansıtmadığını ifade etmiştir⁵⁵. Bu tebliğ sadece MBK'nin ezan ve Kur'an'ın Türkçe okutulması hakkındaki görüşlerini netleştirmekle kalmamış, aynı zamanda MBK içinde din dilinin Türkçeleştirilmesi gerektiğini savunan kanadın komitede azınlıkta kaldığını göstermiştir. Bu yüzdendir ki din dilinin millileşmesini savunan kanattaki isimlerden olan Albay Sami Küçük, 35 numaralı tebliğ ile ezanın Türkçe okunmasının önüne geçildiğini belirtmiş ve bu durumu MBK'nin laiklik devriminden verdiği ilk ve son ödün olarak tanımlamıştır⁵⁶. Haydar Tunçkanat da ezanın Türkçe okunmasının kabul edilmemesi üzerine yaptığı değerlendirmede, bu kararın MBK'nin Atatürkçülük ve devrimciliğine gölge düşürdüğünü bildirmiştir.⁵⁷

MBK'nin Kur'an'ın ve ezanın Türkçeleştirilmesi gerektiği yönündeki görüşlerden uzaklaşmasının temel nedenlerinden birinin, askeri bir darbe ile iktidara gelen komitenin halkın desteğini kaybederek meşruiyetini yitirme korkusu olduğu iddia edilebilir. Zira din, MBK için kendisine meşruiyet zemini sağlayan en önemli araçlardan biri olmuştur⁵⁸. Bunun farkında olan MBK üyesi Kurmay Yüzbaşı Muzaffer Özdağ da mevcut durumu şu şekilde teyit etmiştir: “Caminin temsil ettiği fikre caminin dışından yapılacak her hücum kırılır. Türk inkılapçıları inanan insanlar sıfatıyla caminin içine girmedikçe fikirlerini köylüye kabul ettiremezler⁵⁹.”

54 Dikmen Cami imamı ise bu söylentileri reddetmiş ve ezanın her zamanki gibi Arapça okunduğunu ifade etmiştir. Tanzer Gürsu, “Ezan ve Kur'an Türkçe Olmalı Mı?”, Öncü, 7 Ekim 1960, s. 2.

55 *Milliyet*, 26 Temmuz 1960, s. 1.

56 Küçük, *a.g.e.*, s. 110-111.

57 Hasan Pulur, “Arapça Ezan, Türkçe Ezan...”, *Milliyet*, 2 Aralık 2004, s. 3.

58 27 Mayıs'ı gerçekleştirenlerin propaganda amacıyla dini nasıl kullandıkları için bkz. Barış Celep, “Propagandanın Taşrada İnşası: 27 Mayıs 1960 Sonrası Köylerdeki Propaganda Faaliyetleri”, *Siyasal: Journal of Political Sciences*, S 29 (2), 2020, s. 379-401.; Muzaffer Başkaya, “27 Mayıs 1960 Müdahalesini Meşrulaştırma Çabaları Kapsamında Cami ve Din Görevlilerinin Rolü”, *19. Yüzyıldan Günümüze Türkiye'de İktidara Müdahaleler ve Darbeler Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı Cilt 2*, Haz. Selcan Koçaslan, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2019, s. 827-844.

59 *Cumhuriyet*, 24 Temmuz 1960, s. 5.

Bu yüzdendir ki MBK, 27 Mayıs'ı kamuoyu nezdinde meşrulaştırmak için Diyaneti devreye sokmuş ve 4 Haziran 1960'da Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından müftülüklerle gönderilen tamimde, MBK'ye destek dinî bir vecibe olarak sunulmuş ve bu vecibeye karşı hareket edenlerin dünyada ve ahirette sorumlu olacaklarının halka hatırlatılmaları istenmiştir⁶⁰. 1956-1957 yılları arasında Kore'de Türk Tugayının imamlığını yapmış olan ve 27 Mayıs'ın hemen akabinde İstanbul Bakırköy'deki Kara Derviş Ağa Camii'nin imamlığına atanan Zübeyir Koç da komutanların kendisine "Bu inkılap dinen (şeran) nasıl izah edilir? Bu husustaki fikriniz nedir?" şeklinde sorular sorduklarını ve bunun üzerine onlara gereken bilgiyi aktardığını söylemiş, sonrasında ise 27 Mayıs'ı din üzerinden şu şekilde meşrulaştırmıştır:

"Bugünkü idareye itaat KUR'AN emirleri icabıdır. Cenab-ı Hak: "Allaha ve Onun Resulüne (Peygamberlerine) ve sizden olan Ülü'l-emre (Devlet Reisine) itaat ediniz..." buyuruyor. Binaenaleyh dinen orduya itaat şarttır. Zira ordu olmayınca ne vatan ne millet ne de din olabilir. Bunların varlığı ordunun varlığına bağlıdır⁶¹."

MBK'nin askeri rejimi meşrulaştırma çabalarının dinde reform tartışmaları üzerinden yıpranması ihtimalinden duyduğu korkunun yersiz olduğu iddia edilemez. Zira 27 Mayıs'ın hemen akabinde MBK'nin dinsiz olduğu, ibadetlere mâni olacağı, camileri kapatıp kışlaya çevireceği, ezanı Türkçe okutacağı, radyodan Kur'an'ı ve mevlidi kaldıracığı yönünde propaganda yapılmaya başlanmıştır⁶². Bu süreçte Anadolu'da yerel basında çıkan kimi değerlendirmelerde de Türkçe ezan tartışmasının, 27 Mayıs karşıtlarının oluşturduğu cepheyi büyüttüğü uyarısında bulunulmuştur. Bu açıdan Doğu Karadeniz'de yayınlanan Karadeniz Postası isimli gazetede kaleme alınanlar, MBK'yi yaşanan tartışma üzerinden şu şekilde uyarıştır:

"Arapça ezan halk arasında kutsallık kazanmıştır. Bu inanç doğru veya eğri; fakat yaşıyor. İnkâr edemeyiz. Toplumsal olgu böyle olunca, ezanın Türkçe okunması zorunluluğunu koyacak bir yasadan, devrimler mi yararlanır, yoksa boşluk kollayan gericiler mi? Bize kalırsa, bu durumda, içinden pazarlıklı çıkarıcılar arayıp bulamadıkları bir nimete kavuşacaklardır. Din sömürücülerinin haklı bir noktaya dayanarak, oradan bütün devrimlere aldırması böylece kolaylaşacak ve Türk Devrimini akla en yakın ifadeyle anlatacaklarımız dahi, bazı topluluklarda artık

60 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 51-0-0-0, Yer No: 4.33.29.

61 Zübeyir Koç, "Din Noktasından İnkılap", **Toprak**, S 69, 1 Ağustos 1960, s. 4,17.

62 **Milliyet**, 3 Ağustos 1960, s. 1.

dinlenilmez olacaktık. Durup dururken ayrılık yaratacağız. En hakiki davalarımız yok yere zındık damgası yiyecek. Çarşafı attık. Medreseyi yıktık. Kargacık burgacık Arap yazısını sildik. Fesin yerine şapkayı geçirdik. Ayları yılları değiştirdik. Cumayı pazar ettik. Halifeyi yurt dışına çıkardık. Nice geleneklerimizi bıraktık... Neler yıkıp neler kurduk! Hem de okuryazar sayımızın bir hiç olduğu devrelerde. Ama ne ettiysektik, halkımızı Türkçe ezan çağrısına ısındıramadık. Yasakların önemle izlendiği günlerde bile, köy camilerinin çoğunda yine Arapça ezan okunmuştur. O halde niçin dayatmak? Gericiye siper kazıp silah vermek de niye?⁶³

İslamcı basının ve muhafazakâr isimlerin de genelde dinde reform, özelde ise Türkçe Kur'an ve ezan tartışmaları karşısında sesini yükseltmeye başladığı görülmüştür. Türkçe Kur'an tartışmalarında Latin alfabesi ile bir tek Arapça kelimesinin bile yazılmasının imkânsız olduğu savunulmuş, Kur'an'ın kendi harflerinden başka harflerle yazılmasının ise sünnete, icma-i ümmete aykırı olduğu ifade edilmiştir. Kur'an'ın Latin harfleriyle yazılırsa doğru, kolay ve çabuk okunacağı yönündeki görüşlerin asılsız olduğu vurgulanmış ve Arap harfleri dışında başka harflerle yazılacak Kur'an'a Müslüman-Türk umumi efkârınca hüsnü kabul gösterilmeyeceği belirtilmiştir⁶⁴. Kimi zaman Kur'an'ın tercüme edilemeyeceğine dair görüşlerin pejoratif bir üslup takındığı da görülmüştür. *Kur'an-ı Kerimin Hakiki Tercümesi Olamaz...* isimli kitapta Sübhanallah, Elhamdülillah, La ilahe illallah ve Allahu Ekber gibi mukaddes kelimeleri öğrenmeyen insanların elli defa “hayvandan aşağı oldukları” iddia edilmiş ve “bu hayvanlar” için mukaddes kelimelerin tercüme edilemeyeceği belirtilmiştir⁶⁵. Elmalılı Hamdi Yazır'a atıfta bulunularak, Kur'an'ı tercüme ettim veya ederim diyenlerin yalan söyledikleri ifade edilmiş, hatta bu tercümelere “Türkçe Kur'an” diyenlere de “Türkçe Kur'an” diye bir şey olmadığı uyarısında bulunulmuştur⁶⁶. Türkçe ezan konusunda da benzer yaklaşım sergilenmiştir. Ezanın içindeki kelime ve cümlelerin başka bir dildeki kelime ve

63 Necdet Semizoğlu, “Türkçe-Arapça Ezan Meselesi”, **Karadeniz Postası**, 12 Ağustos 1960, s. 1.

64 M. Şevki Özmen, “Kur'an-ı Kerim Latin Harfleri ile Yazılabilir mi?”, **İslam**, S 37, Ekim 1960, s. 7-8. Besim Atalay ise bu görüşlere karşı çıkmış, Kur'an'ın Türkçeye çevrilip namazlarda okunmasının faydalarını sıralamıştır. Besim Atalay, **Türk Dili İle İbadet**, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul 1960, s. 56-57.

65 Ekrem Köker, **Kur'an-ı Kerimin Hakiki Tercümesi Olamaz ve Başka Harfle Yazılmaz**, Yeşilnur Matbaası, Eskişehir 1961, s. 6.

66 Muhammed Hamdi Yazır, “Kur'an-ı Kerim Tercüme Edilebilir mi?”, **İslam**, S 38, Kasım 1960, s. 35.

cümlelerle ifade edilmesinin imkânsız olduğu dile getirilmiştir. Ezanın bir diğer adının da Ezan-ı Muhammedi olduğu belirtilmiş ve bu yüzden de hem Muhammed ümmetine mensup olup hem de onun ezanını onun istediği şekilde okumamak peygamberi gücendirmek ve ona karşı cephe almak olarak tanımlanmıştır. Bu yüzden ki ezanı Türkçe okumak İslam'ı kundaklamak, peygamberi gücendirmek ve millet bütünlüğünü parçalamak olarak tasvir edilmiştir⁶⁷. Türkçe ezan ve Kur'an konusunda taviz vermeyen bu yaklaşım nedeniyle İslamcı basın, MBK'nin ezanın ve Kur'an'ın Türkçe okutulacağına dair iddiaları yalanladığı 35 numaralı tebliğini olumlu karşılamış ve bu tebliğ ile Müslüman Türklerin gönüllerindeki hüznün ve kederin gidip, kalplerine huzur ve güvenin geldiği ifade edilmiştir⁶⁸.

Türkçe ezan ve Kur'an tartışmasının kamuoyundaki desteğini azaltabileceği korkusu, zaten bu konuda yekpare bir görünüm sergilemeyen MBK'nin din dilinin millileşmesine kapıları kapatmasına neden olmuştur. İsmet İnönü MBK Başkanı Orgeneral Cemal Gürsel ile yaptığı konuşmada Gürsel'e "İbadetin Türkçeleştirilmesini, tekrar Türkçe ezanı gözünüz tutuyor mu?" şeklinde bir soru yöneltmiş, Gürsel ise bunu istediklerini, fakat tepkiden korktukları için cesaret edemediklerini aktarmıştır⁶⁹. Bu yüzden ki Gürsel 2 Mart 1961 tarihinde düzenlediği basın toplantısında kendisine Türkçe ezan ile ilgili bir soru yöneltildiğinde, "Bunları konuşmanın zamanı değildir" demiştir. Gürsel devamında ezanın Türkçe okunması ve Kur'an'ın Türkçe olması gibi taleplerin kendilerinden değil, aşağıdan yani halktan gelmesi gerektiğini ifade etmiştir⁷⁰.

Din dilinin millileşmesi konusunda MBK'deki geri adımın tek nedeninin, bu adımın kamuoyunda yaratacağı tepki ve bu tepkinin askeri rejimin meşruiyetinde yaratacağı tahribat değildir. MBK'nin Türkçe ezan ve Kur'an konularını gündemden kaldırmasının bir başka nedeni özellikle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bu tartışmada takındığı tutum olmuştur. Diyanet İşleri Başkanı Ömer Nasuhi Bilmen, Radyo Danışma Kurulu'na radyolarda Türkçe Kur'an okutulması kararı alınması üzerine yaptığı açıklamada "radyoda Kur'an okutulmak isteniyorsa, Kur'an-ı Kerim'in metninin olduğu gibi okunması kâfidir" diyerek, Kur'an'ın Arapça okunması gerektiğini

67 Ali Kemal Belviranlı, "Ezan Başka Dilde Okunabilir mi?", İslam, S 39, Aralık 1960, s. 81.

68 **Sebilürreşad**, S 311, Temmuz 1960, s. 163.

69 Metin Toker, **Demokrasimizin İsmet Paşa'lı** Yılları: Yarı Silahlı, Yarı Kûlahlı Bir Ara Rejim 1960-1961, Bilgi Yayınevi, Ankara 1991, s. 105.

70 **Milliyet**, 3 Mart 1961, s. 1.

savunmuştur⁷¹. Bilmen sonrasında yaptığı açıklamalarda ise ezanı ve Kur'an'ı Türkçeleştirmenin asla doğru olmadığını ifade etmiş, ezanın mahiyetini kaybetmeden Türkçeleştirilemeyeceğini savunmuş ve ezanın Arapça okunmasının devam etmesi gerektiğini bildirmiştir. Bilmen Kur'an'ın Türkçeye tercüme edilmesi halinde esas Kur'an'ın yerini tutamayacağını, kutsiyetinin kaybolacağını savunmuştur⁷². Diyanetin bu tutumundan Orgeneral Cemal Gürsel memnun olmamıştır. Zira Bakanlar Kurulu toplantısında İçişleri Bakanı İhsan Kızıloğlu, Başkale'de aşiret ağalarından birinin kendisine Kur'an'ın Arapça olmasından dert yandığını aktardığında Gürsel, “Şu biçare adam takdir ediyor da, bizim Diyanet İşleri Reisi takdir etmiyor” cevabını vermiştir⁷³. Bilmen sonrasında yaş durumu itibariyle görevini yapmakta yetersiz kaldığı gerekçesiyle emekli edilmiştir⁷⁴. Diyanet de MBK'nin dinde reform ama özellikle din dilinin millileşmesine yönelik görüşlerinden hoşnut olmamıştır. Bu yüzdendir ki 30 Haziran 1960 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı'na getirilen Ömer Nasuhi Bilmen'in yaşı gerekçe gösterilerek emekli edildiğinin doğru olmadığı, Bilmen'in Türkçe ezan, Kur'an'ın namazlarda Türkçe okunması, Türkçe ibadet ve dinde reform gibi konularda MBK'nin Diyanet İşleri Başkanlığı üzerinde baskı kurmaya çalışmasını gerekçe göstererek, kendisinin emekliye ayrıldığı bildirilmiştir⁷⁵.

71 **Milliyet**, 21 Temmuz 1960, s. 3.

72 **Yeni İstiklal**, 29 Mart 1961, s. 12.

73 Koçak, **a.g.e.**, s. 507. Gürsel'in Ömer Nasuhi Bilmen'in Kur'an'ın Türkçeye çevrilemeyeceği yönündeki görüşlerinden rahatsızlık duyması oldukça ilginçtir. Zira MBK tarafından Diyanet İşleri Başkanlığı görevine getirilen Bilmen'in DP döneminde de Kur'an'ın Türkçeye çevrilemeyeceği yönünde değerlendirmeleri mevcuttur. Bilmen İstanbul Müftüsü iken kaleme aldığı bir yazıda, Kur'an'ın Latin harfleriyle yazılmasının caiz olmadığını belirtmiştir. Ömer Nasuhi Bilmen, “Kur'an-ı Kerimin Resm-i Hattını Tağyir Caiz Değildir”, **Türkçe Kur'an Okunamaz**, Haz. Mümin Çevik, Sinan Matbaası, İstanbul 1958, s. 12.

74 **BCA**, Fon Kodu: 30-11-1-0, Yer No: 285.8.12.; **BCA**, Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 159.17.16.

75 Ömer Nasuhi Bilmen, **Ashab-ı Kiram Hakkında Müslümanların Nezih** İtikadları, Risale Yayınevi, İstanbul 2020, s. 7. 1961 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı Yusuf Ziya Yörükân'ın “Müslümanlık” isimli bir kitabını yayınlamış ve bu kitapta Kur'an'ın Türkçesinden de okunabileceği, ezanın Türkçe ve Arapça okunmasının cemaatin anlayışına ve dileğine bağlı olduğu, namazda duaların Türkçe okunmasının lüzumlu olduğu belirtilmiştir. Yusuf Ziya Yörükân, **Müslümanlık**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1961, s. 23, 124, 129. Yeni İstiklal gazetesine göre Diyanet İşleri Başkanı Ömer Nasuhi Bilmen'in istifasına bu kitap neden olmuştur. Gazeteye göre Bilmen, “büyük yanlışlarla dolu olan, reform taraftarı ve değersiz” bu kitabın Diyanet tarafından basılmasına razı olmamış, engellemelerine karşın kitap basılınca da görevinden istifa etmiştir. **Yeni İstiklal**, 10 Mayıs 1961, s. 1.; **Yeni İstiklal**, 23 Ağustos 1961, s. 1.

Ömer Nasuhi Bilmen istifa etmiş veya emekliye sevk edilmiş olsa da yerine gelen Hasan Hüsnü Erdem Diyanetin Türkçe ezan ve Kur'an konusundaki tutumunu devam ettirmiştir. Erdem'e göre en son ve en mükemmel din olan İslam'ın Kur'an ve sünnete dayanan esasları üzerinde herhangi bir reform yapılması bahis mevzuu olamaz. Erdem her ne kadar Kur'an'ın Türkçeye tercüme edilebileceğini söylese de bu tercümelere "Türkçe Kur'an" denilemeyeceğini belirtmiş, tercüme ile ibadet yapılamayacağını, namaz kılınamayacağını ifade etmiş ve son olarak da hiçbir tercümenin aslının yerini tutamayacağını eklemiştir⁷⁶. Hasan Hüsnü Erdem Türkçe ezan uygulamasına geri dönülmesini ise "lüzumsuz" olarak tanımlamıştır⁷⁷. 1961'in Nisan ayında Diyanet İşleri Başkan Yardımcılığı'na getirilen Emekli General Sadettin Evrin de dinde reform konusunda Bilmen'e ve Erdem'e benzer bir tutum takınmıştır. Çerman'ın 1961'deki dinde reform tasarısını, Müslümanlar arasına fesat sokmak olarak değerlendiren Evrin'e göre Kur'an 14 asırdır mahfuz kaldığı gibi kıyamete kadar da mahfuz kalacaktır⁷⁸. Evrin her ne kadar Kur'an'ın Türkçeye tercüme edileceğini beyan etmişse de, bir dilden diğerine tercümede Kur'an'ın revnakının (parlaklığı) aynı derecede belirtilemeyeceğini ifade ederek, tercümenin gerçek Kur'an'ın yerini tutamayacağını ima etmiştir⁷⁹. Diyanetin diğer önemli isimleri de ezan ve Kuran'ın Türkçeleştirilmesi ile dinde reforma yönelik menfi tutum sergilemişlerdir. 27 Mayıs sonrası İstanbul Müftüsü olan Bekir Hâki Efendi, ezanın Türkçe okunması için emir vermesini isteyen İstanbul Valisi Refik Tulga'ya karşı çıkmış ve "Oğlum, ben bu yaştan sonra gâvur olamam" cevabını vermiştir⁸⁰. Diyanetin tepe kadrosunun dinde reform, Türkçe ezan ve Türkçe Kur'an konularında bu başlıkları savunan

76 **Yeni İstiklal**, 21 Haziran 1961, s. 7.

77 Mehmed Said Hatiboğlu, "İslâm'ın Doğru Anlaşılmasında ve Yaşanmasında Sünnetin Yeri", **Sünnetin Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Rolü Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Konya İlahiyat Derneği Yayınları, Konya 2008, s. 31.

78 Sadettin Evrin, "Dinde Reform Diye Ortaya Atılan Hezeyan", **Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi**, S 1-2, Ocak-Şubat 1963, s. 41. Evrin bir toplantıda dinin reforma ihtiyacı olduğunu söyleyen Fahrettin Kerim Gökay'a, "Asla! Dinin reforma değil, yaşanmaya ihtiyacı var" cevabını vermiştir. Hatice Ergin Ferik, **Cumhuriyet Döneminde Bir General: Sadettin Evrin Paşa'nın Tasavvuf Anlayışı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013, s. 98. Evrin 1961'de yayınladığı bir çalışmada ise ilginç bir şekilde İslamiyet'in esasında reform dini olduğunu bildirmiştir. M. Sadettin Evrin, **Radyoda Dini ve Ahlaki Konuşmalar**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1961, s. 36.

79 **BCA**, Fon Kodu: 51-0-0-0, Yer No: 4.34.48.

80 Nurgül Dere, "Kafkasya'dan İstanbul'a Bir İlim Yolcusu Bekir Hâki Yener (1882-1975)", **Din ve Hayat**, S 24 (2015), s. 95-96.

MBK üyeleri ile uzlaşmadığı ortaya çıkmıştır. Bu yüzden ki Temsilciler Meclisi üyesi İlhami Soysal da 27 Mayıs sonrası bazı aydın kişilerin ezanı Türkçe okumaya başladıklarını ama karşılarında Diyaneti bulduklarını ifade ederek, Diyanetin mevcut yapısından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir⁸¹. Zaten MBK üyelerinden Albay Ahmet Yıldız da tabii senatör olduktan sonra Senato’da yaptığı konuşmada, MBK iktidarında bir din şurası toplamayı arzuladıklarını, fakat mevcut elemanlarla bundan büyük faydalar sağlanacağına dair kuvvetli bir ümidin belirmediğini itiraf etmiştir⁸². Albay Ahmet Yıldız’ın işaret ettiği mevcut personelin nicelik açısından değil ama nitelik açısından yetersiz olduğu görüşünü doğrulayan bir örnek de din eğitimini düzenlemek için seçilen isimde ortaya çıkmıştır. MBK üyesi Yarbay Mehmet Özgüneş 23 Temmuz 1961’de yaptığı açıklamada, Millî Eğitim Bakanlığı için yeni bir Din Eğitimi ve Öğretimi Genel Müdürlüğü kurulduğunu bildirmiş ve bu müdürlüğe imam-hatip okullarının, İslam Enstitüsü’nün ve İlahiyat Fakültesi’nin de bağlanacağını bildirmiştir. Bu açıklamada dikkat çeken nokta ise yeni kurulan müdürlüğe Kemal Edip Kürkçüoğlu’nun getirilmiş olmasıdır⁸³. Zira Kürkçüoğlu 1957’de kaleme aldığı *Dinde Reform Meselesi* isimli kitapta İslam dininin hükümlerinde, ibadet şekillerinde ve bunların kaide ve formalitelerinde “ayarlanması gereken” bir cihet yoktur diyerek dinde reforma kapıları kapatmıştır. Dinde reform meselesinde takındığı menfi tutumu din dilinin millileşmesinde de sergileyen Kürkçüoğlu’na göre, Kur’an’ın meali hangi dilde olursa olsun Kur’an değildir ve namazda okunamaz. Kürkçüoğlu Türkçe ezan konusunda ise ezanın tercümesinin doğru olmadığını savunmuştur⁸⁴.

IV. Dinde Reform Tartışmalarında Yeni Bir Aşama ve Osman Nuri Çerman

MBK’nin özellikle 35 numaralı tebliği sonrası hız kesen Türkçe ezan tartışması, Gürsel’in 5 Ekim 1960’daki ezanın ve Kur’an’ın Türkçe okunamayacağına dair görüşler “sakat, köksüz ve esassızdır” şeklindeki beyanı sonrası yeniden alevlenmiştir. 1961’in başlarında ise tartışmanın daha kesif bir hal aldığı görülmüştür. Temsilciler

81 *Milliyet*, 22 Şubat 1961, s. 5.

82 *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi* (CSTD), Birleşim (B): 29, (03.02.1962), S 643. Ahmet Yıldız daha önce yaptığı bir başka açıklamada ise Diyanet’in ıslah edilmesi gerektiğini bildirmiştir. *Milliyet*, 22 Şubat 1961, s. 5.

83 *Milliyet*, 24 Temmuz 1961, s. 1.

84 Kemal Edip Kürkçüoğlu, *Dinde Reform Meselesi*, Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, Ankara 1957, s. 20-47.

Meclisi üyesi İlhami Soysal 1961'in şubat ayında Mecliste yaptığı konuşmada, DP'nin iktidara gelmesiyle camilerde Türkçe ezan okunmadığını belirtmiş ve 27 Mayıs sonrası birkaç tane imamın Türkçe ezan okuma cesaretini göstermiş olsa da Diyanetin bu girişimlerin önüne geçtiğinden yakınmıştır. Soysal devamında Kurucu Meclis üyelerine seslenerek, ezanın Türkçe okunması için söz vermelerini, eğer buna cesaretleri varsa kanun teklifini kendisinin verebileceğini açıklamıştır⁸⁵. Soysal'ın teklifine MBK üyesi Albay Sami Küçük'ün de imza atacağı basına yansımış olsa da⁸⁶, MBK bu teklifi desteklememiştir. Zira teklif, üzerinden yaklaşık bir hafta geçmiş olmasına karşın, MBK üyelerinden herhangi biri tarafından imzalanmadığı için Meclis Başkanlığına verilememiştir⁸⁷. Türkçe ezan tartışmalarının yeniden alevlenmesi üzerine Mustafa Kemal Derneği, Devlet Başkanı Orgeneral Cemal Gürsel'e telgraf çekerek Soysal'ın teklifini sevinçle karşıladıklarını belirtmiş, teklifin diğer üyeler tarafından desteklenmeyişi ise protesto etmiştir. Dernek hem Gürsel'e hem de MBK'ye çağrı yaparak ezanın seçimlerden önce Türkçe okutulması kararı alınmasını istemiştir⁸⁸. Siyasal Bilgiler Fakültesi Fikir Kulübü de yayınladığı bildiri ile ezanın Türkçe okunması teklifini getirmek isteyen Kurucu Meclis üyelerini candan desteklediklerini açıklamış ve teklifin Kurucu Meclis tarafından sahiplenilmemesinden ötürü siyasal partileri gericiyle taviz vermekle suçlamıştır⁸⁹. Eskişehir Türk Devrim Ocakları üyelerinden Yılmaz Sazak da teklif nedeniyle tehdit mektupları alan İlhami Soysal'a telgraf çekerek, teklifinden bir adım geri atmamasını istemiştir⁹⁰. Türkçe ezan uygulamasının bayraktarlığını üstlenen gazetelerden Öncü de Kurucu Mecliste çoğunluğa sahip CHP'yi Soysal'ın teklifini desteklememesi nedeniyle eleştirmiştir⁹¹.

85 **T.C. Kurucu Meclis Tutanak Dergisi** (TCKMTD), B: 3, (21.02.1961), S 130.

86 **Milliyet**, 23 Şubat 1961, s. 1.

87 **Milliyet**, 27 Şubat 1961, s. 1.

88 **Hamle**, 28 Şubat 1961, s. 2.

89 **Cumhuriyet**, 8 Mart 1961, s. 1.

90 **Sakarya**, 1 Mart 1961, s. 1.

91 Cemal Aygen, "Ezan Politikası", **Öncü**, 4 Mart 1961, s. 2. CHP, 27 Mayıs sonrası Türkçe ezan uygulamasına dönüşü destekleyen girişimlere destek olmamış, Turhan Feyzioğlu da ezan meselesinin kanun yoluyla değil vatandaşların sağduyusuyla çözülmesi gerektiğini söyleyerek, tartışmada net bir tutum takınmaktan imtina etmiştir. **Cumhuriyet**, 27 Mart 1961, s. 1. CHP'nin Türkçe ezan talebine destek vermemesinin temel nedeni, partinin yaklaşan seçim öncesi "din aleyhtarı" gibi görünmek istememesi olabilir. Zira CHP Merkez İdare Kurulu hazırlamış olduğu raporda, 27 Mayıs sonrası kurulan yeni partilerin propandada yaparlarken CHP'yi din aleyhtarı olarak gösterdikleri değerlendirmesinde bulunmuştur. **Milliyet**, 2 Nisan 1961, s. 1.; Hakkı Uyar, *İki Darbe Arasında CHP 1960-1971*, Doğan Kitap, İstanbul 2017, s. 21-22.

Öncü gazetesi sonrasında bir anket düzenleyerek, okuyuculara “Ezan Türkçe mi, yoksa Arapça mı okunmalıdır?” sorusunu yöneltmiş ve ankete katılan 15954 kişiden 9636’sının ezanın Türkçe okunması yönünde görüş bildirdiği açıklanmıştır⁹². Öncü gazetesi, bu anket sonrası Devlet Başkanı Orgeneral Cemal Gürsel’in açıklamalarını çarpıtarak yayınlaması gerekçe gösterilerek, Ankara Örfi İdare Kumandanlığı tarafından geçici süreliğine kapatılmıştır.⁹³ Diyanet de Soysal’ın teklifi sonrası yeniden alevlenen Türkçe ezan tartışmasına katılmıştır. Diyanet İşleri Başkanı Ömer Nasuhi Bilmen Türkçe ezan konusundaki menfi görüşlerini tekrarlayarak, ezanın Türkçe okunmasının muvafık olmadığını ifade etmiş⁹⁴, Öncü gazetesindeki anket için ise Türkiye’de nüfusun % 99’unun ezanı Arapça istemiş olduğu tespitinde bulunmuştur⁹⁵.

1961’in Nisan ayı MBK iktidarındaki dinde reform tartışmalarında bir kırılma noktası olmuştur. Bu tarihe kadarki dinde reform tartışmalarının büyük oranda din diliyle, yani Türkçe ezan ve Türkçe Kur’an tartışmaları üzerinden ilerlediği görülmüştür. Buna karşın 1961’in ortalarından itibaren Osman Nuri Çerman’ın hazırlamış olduğu kitapçık, dinde reform tartışmalarının içerik ve kapsamını genişletmiştir. Osman Nuri Çerman 1956 yılında yayınlamış olduğu *Dinde Reform* isimli kitapla dinle ilgili düşüncelerini kamuoyu ile paylaşmaya başlamış, ardından 1957’nin aralık ayı itibarıyla kitabındaki dinde reform ile ilgili düşüncelerini aydınlatmak için *Dinimizde Reform Kemalizm* isimli bir dergi de çıkartmıştır. Çerman bu derginin 23 Nisan 1961’de yayınlanan 38. Sayısında, “Dinimizde Reform-Kemalizm Kanun Tasarısı” adı verilen bir kanun tasarısı hazırlamıştır. Tasarı metninde Türkiye’de milletin düşünce ve kanaatlerini yöneten şeyin kanunlar değil, imamlar ve camiler olduğunu belirten Çerman, din adamlarının 300 yıldan beri her telakkiye engel olduklarını vurgulamıştır. Bunun önüne geçilmesi için de dinde millileşmeyi ve din adamlarında modernleşmeyi sağlayacak olan kanun tasarısının hayata geçirilmesi gerektiğini iddia etmiştir. Bu yüzdendir ki hem MBK hem de Temsilciler Meclisi üyelerine seslenen Çerman, “dini ve camiyi, hürriyet ve medeniyetimizi boğazlayan bir mezbaha olmaktan kurtarmak” için bu tasarısı kanun haline getirmelerini istemiştir⁹⁶.

92 Öncü, 21 Mart 1961, s. 1.

93 **Yeni İstiklal**, 29 Mart 1961, s. 12. Öncü gazetesinin kapatılmasını kimi kesimler ezan dili için düzenlediği ankete bağlamış ve bu kapatılmayı “Allah’ın bir gazabı” olarak değerlendirmişlerdir. Öncü, 17 Nisan 1961, s. 2.

94 **Yeni İstiklal**, 1 Mart 1961, s. 1.

95 **Yeni İstiklal**, 29 Mart 1961, s. 12.

96 Osman Nuri Çerman, “İdeal Türkiye İçin Dinimizde Reform Kemalizm Kanun Tasarısı”, **Dinimizde Reform Kemalizm**, S 38, 23 Nisan 1961, s. 2-6.

27 maddeden oluşan tasarının ilk maddesine göre tasarı yasalaştığında Türkiye'deki tüm camilerde ezanlar Türkçe okunacak ve ibadet Türk dili ile yapılacaktır. İlahiyat Fakültesi, Milli Eğitim Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığından seçilecek bir heyet yeni bir Türkçe Kur'an hazırlayacak, bu Kur'an'da fenne aykırı mitolojik hikâyeler ve medeni kanun ile hükümsüz hale gelmiş olan şeriat hükümleri yer almayacak, ahiret fikri ise adalet olarak tercüme edilecektir. Camilerdeki halı ve kilimler kaldırılacak, yerine sıralar konulacaktır. İçinde kitaplık bulunması zorunlu hale getirilen camilerde gündüzleri namaz kılınmayacak, konferanslar düzenlenecektir. Namaz cemaatle yalnız sabahları ve akşamları kılınabilecektir. Bu reformlara uymak istemeyen din adamları emekli edilecektir. Reforma uymayı kabul eden müftüler, hatipler ve imamlar ortaokulu bitirmişlerse okullarda öğretmen yardımcısı olarak çalışacak, öğretmenliğe liyakatleri tespit edilenler ise öğretmen olarak kadroya alınacaktır. İlkokulu bitirmemiş olanların camide cemaatle namaz kıldırılmaları yasaklanacaktır. Camilerde vaizlik yapmak isteyenler en az lise mezunu olacaklardır. Diyanet hutbe ve vaazlar için kitap hazırlayacak, bu kitap sadece Kur'an'dan değil, Atatürk'ün nutkundan, şair ve filozofların sözlerinden veya farklı sahalarda bilgi veren kitaplardan da yararlanacaktır. Dinde içtihat kapısı açık olacaktır. Mevlitlerde Atatürk'e, vatan ve millet duygusuna ait şiirler, güzel sözler okunacaktır. Müslüman olmayanlara veya farklı mezhepten olanlara kötü söz söyleyenler üç yıldan altı yıla kadar hapis cezası alacaklardır. Her cami bir medeni eğitim okulu olarak kullanılacak, camilerde öğretmenlerden, ziraatçılardan, sanatçılardan faydalanılarak halkın bilgisi arttırılacaktır. Gündüz namazlarını herkes evinde kılacak veyahut büyük camilerde ayrıca yer ayrılacaktır. Namazda okunacak Türkçe ayetler imam tarafından sesli olarak okunacak ve namazdan sonra okunacak Kur'an parçaları da dâhil her şey halka açıklanacaktır. Okulu olmayan köylerde camiler okul yapıncaya kadar ilkokul olarak kullanılacaktır. Bütün köy öğretmenlerine ve ortaokulu bitirmiş olup da imamlık yapmak isteyenlere kurslar açılacak ve bu kurslarda namaz kıldırarak, cenaze yıkamak, yeni düzenlenmiş Kur'an ayetlerini açıklamak, Atatürk'ün nutuklarını anlamak ve anlatmak, kooperatifçilik öğretilecektir. Gerek kurslarda gerek camilerde yapılacak halk eğitiminde Milli Eğitim kurumları ile iş birliği yapılacaktır. Arapça Kur'an hafızlığı yasaklanacaktır. Gizli veya açık, din dersi adıyla Arapça öğretmek yasaklanacaktır. Arapça Kur'an kursları, mahalle mektepleri kapatılacaktır. İmam hatip okulları halk öğretmen okulları haline getirilecek, fıkıh, kelam, hadis gibi dersler kaldırılacaktır. Şeyhlik, dervişlik, muskacılık, üfürükçülük yasağı ile ilgili kanuni cezalar bir misli arttırılacaktır. Bu kanuna aykırı hareket edenler komünizm propagandası yapanlar gibi cezalandırılacaktır. Camilerde Ali, Ömer gibi Arap

halifelerin isimleri yanında başta Atatürk olmak üzere Türkiye'ye hizmet etmiş kişilerin isimleri de yer alacaktır. İlk ve ortaokullarda öğretilen din dersleri ahlak ve görgü dersleri adını alacak, konular işlenirken reforme edilmiş Kur'an ve dini mevzuattan yararlanılacaktır. Cenaze namazları ve mezarda, Kur'an'ın yalnız dua kısımları Türkçe ve yüksek sesle okunacaktır. "Merhumu nasıl bilirsiniz" gibi cemaati doğru olduğu kadar yalan da söylemeye teşvik eden merasim kaldırılacak, imamın cenaze gömüldükten sonra telkin vermesi yasaklanacaktır. Kefaret ancak çok fakirlere veya makbuz karşılığında hayır cemiyetlerine teslim edilecektir. Kadınların çarşaf giymesi, erkeklerin külah, bere veya sarık şeklinde sargılar sarması yasaklanacaktır. Kadın ve erkeklerin şalvar ve cepkenlerle dolaşmaları yasaklanacaktır. Bu kıyafetleri din icabıdır diye telkin edenler cezalandırılacaktır. Camide veya umumi toplantı yerlerinde Türklüğe, Türkçeye, Atatürk'e, Cumhuriyete aleyhte söz söyleyenler hapisle cezalandırılacaktır. Türk vatandaşlarının hacca gitmeleri yasaklanacaktır⁹⁷.

Çerman'a göre 27 Mayıs'ta tarafsız, partisiz, sonuna kadar vatan aşkı ile dolu ordu mensupları idareyi ellerine almışlardı. Bu ordu mensupları Atatürk'ün ömrü yetmediği için tam olarak yapamadığı reformları tamamlamalı, dini yalnız Tanrı ile ahlak duygusu olarak vicdanlara bırakacak bir sistemi kurmalı ve sosyal hayatımıza dinin, dincinin ve şeriatın saldırısına son vermeli idi. Bunları düşünerek hareket ettiğini açıklayan Çerman, bir fikir olmak üzere tasarımı hazırladığını ve bir vatandaş ricası mahiyetinde MBK'ye ve Temsilciler Meclisine sunduğunu ifade etmiştir. Tasarımı neden 23 Nisan'da sunduğunu ise TBMM'nin ilk açılmış olduğu tarihle açıklamıştır. Buna göre "cismani" saltanatın yıkılma tarihi olan 23 Nisan'da "ruhani" saltanatın da yıkılması için bu tarih seçilmiş ve amacın dinin yıkılması olmadığı, irticanın yıkılması olduğu özellikle vurgulanmıştır⁹⁸.

Çerman her ne kadar tasarımı 23 Nisan'da sunmuş olsa da tasarının kamuoyunda büyük bir tartışmaya yol açması sunulduktan yaklaşık iki hafta sonra gerçekleşmiştir. Çerman "bir vatandaş ricası mahiyetinde" tasarımı MBK ve Temsilciler Meclisine sunduğunu ifade etmiş ve bir anlamda tasarımı MBK ve Temsilciler Meclisi'nden bağımsız, bireysel bir girişim olarak tanıtmıştır. Buna karşın kendisi de Temsilciler Meclisi üyesi olan Kadircan Kaffı, 8 Mayıs 1961 tarihli Tercüman gazetesinde kaleme

97 Osman Nuri Çerman, "İdeal Türkiye İçin Dinimizde Reform Kemalizm Kanun Tasarısı", s. 6-14.

98 Osman Nuri Çerman, "38. Sayımızda Yayınladığımız Dinde Reform Kemalizm Kanun Tasarısından Kopan Gürültülerin Hikayesi", **Dinimizde Reform Kemalizm**, S 39, Temmuz 1961, s. 5-6.

aldığı “Dinde Reform Tasarısı” başlıklı yazısıyla tasarımı farklı bir boyuta taşımıştır⁹⁹. Kaflı’nın yazısının “Dinde Reform Tasarısı” şeklindeki başlığı sanki tasarı metni MBK, Temsilciler Meclisi veya hükümet tarafından hazırlanmış izlenimi bırakmıştır. Kaflı’nın yazısı sonrası Çerman’ın tasarısı 27 Mayıs’a karşı kullanılan bir propaganda metnine dönüşmüştür. Kurucu Meclis Üyesi Behçet Kemal Çağlar¹⁰⁰ da Kaflı’ya sıradan bir vatandaşın düşünüp hazırladığı bir tasarımı neden Meclise mal ettiğini sormuş ve akabinde Kaflı’nın yazısının daktilo ile çoğaltılıp, Erzurum’un köylerinde kara propaganda amaçlı dağıtıldığından yakınmıştır¹⁰¹.

Kaflı’nın yazısı sonrası tartışma Temsilciler Meclisine de taşınmıştır. Temsilciler Meclisi üyelerinden Rıfat Çini yaptığı konuşmada, Kütahya’da vatandaşların Kaflı’nın Tercüman gazetesindeki yazısını gösterip “dinimizi değiştireniyorsunuz, bu hususta Meclise bir tasarı verilmiş” şeklinde şikâyet ettiklerinden yakınmıştır. Çini devamında Mecliste böyle bir tasarı bulunmadığının kamuoyuna bir bildiri ile açıklanması gerektiğini bildirmiştir¹⁰². Ferda Güley de tasarıdan duyulan rahatsızlık nedeniyle vatandaşlardan kendisine mektuplar geldiğini belirtmiş ve Düzce’den kendisine gönderilen mektubu kürsüden şu şekilde dile getirmiştir:

“8 Mayıs 1961 tarihli Tercüman gazetesinde Kadircan Kaflı, Düzce’de dışçılık yapan Osman Nuri isminde birisinin kastı mahsus ile yazdığı bir yazısını ele alarak, güya tasvip etmiyormuş gibi kurnazca, melunca tefsirlerde bulunuyor. Bu yazıyı yazan Osman Nuri’nin dinle alakası yok, ömründe başı secde-i rahmana gelmeyen bu adam namaz günde iki defa kılınmalı imiş, camilerde Atatürk’ün ismi bulunmalı imiş, buna benzer birçok teklifleri salahiyyetli bir şahıs gibi Kurucu Meclise gönderdiğini, ismine bir de tasarı ilave ettiği Kadircan Kaflı bu sözleri mal bulmuş mağribi gibi çalاکalem tahtında müstetir hüvelerle döşeniyor. Düzce’de bu dedikodu o kadar ileri gitti ki, Kurucu Mecliste 180 kişi buna taraftarmış. Bu gazete Düzce’de iki liraya satıldı. Malumlar

99 Kadircan Kaflı, “Dinde Reform Tasarısı”, **Tercüman**, 8 Mayıs 1961, s. 3.

100 Behçet Kemal Çağlar dindar kimliğiyle ön plana çıkan Şemsettin Günaltay’ın kurduğu hükümetin Atatürk devrimlerinden ödün verdiğini iddia ederek, 1949’da hem CHP parti üyeliğinden hem de milletvekilliğinden istifa etmiştir. Orhan Birgit, **Evvel Zaman İçinde**, Doğan Kitap, İstanbul, 2005, s. 70.

101 B. K. Çağlar, “Kadircan Kaflı”, **Dinimizde Reform Kemalizm**, S 39, Temmuz 1961, s. 10. Kaflı’nın “Dinde Reform Tasarısı” yazısının Erzurum’da basılan Doğu Ekspres gazetesinin hem 13 Mayıs 1961 hem de 18 Mayıs 1961 tarihli sayılarında olduğu gibi yayınlamış olması, Çağlar’ın ifadelerini dorular niteliktedir. **Doğu Ekspres**, 13 Mayıs 1961, s. 1-2.; **Doğu Ekspres**, 18 Mayıs 1961, s. 1-2.

102 T.C. **Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi** (TCTMTD), B: 69, (17.05.1961), S 425-427.

koyunlarında mukaddes bir kitapmış gibi taşıyorlar. Köyler çalkalanıyor. Yani Halk Partisi iktidara gelirse dinde tamamen reform yapacak ve bu adamın tekliflerini yerine getirecek şekilde aleyhimize müthiş bir propaganda çalkalanıyor¹⁰³.”

Osman Nuri Çerman'ın dinde reform tasarısı sonrası başlayan tartışmalara MBK de katılmıştır. MBK'nin tartışmalara katılmasının nedeni, Kafı'nın yazısı sonrası yaygınlaşan 27 Mayıs karşıtı propagandaları etkisiz hale getirmek isteğidir. Zira MBK bir anlamda kendi meşruiyetlerinin de oylanacağı anayasa halk oylaması yaklaşırken, dinde reform tartışması üzerinden kamuoyunun desteğini yitirmek istememiştir. Bu yüzden ki MBK Basın İrtibat Bürosu Başkanı Kurmay Binbaşı Ali Armağan yaptığı açıklamada, kanun tekliflerinin yalnız Kurucu Meclis üyeleri tarafından yapılabileceğini belirtmiştir. Armağan MBK üyeleri ve Temsilciler Meclisi içerisinde Osman Nuri Çerman adlı kimsenin bulunmadığını altını çizerek, Çerman'ın milyonlarca insanın vicdanını çiğneyerek, sorumsuzca ortaya attığı tasarının MBK ve Temsilciler Meclisi ile ilgisi olmadığını açıklamıştır. Tasarının MBK'ye mal edilmek istenmesini “sapık ve kötü” bir propaganda olarak tanımlayan Armağan devamında herkesin dini inancında, kanaatinde, ibadetinde ve öğreniminde serbest olduğunu ifade etmiştir¹⁰⁴. Tartışmaların hemen akabinde hükümet yayınladığı bildiri ile herkesin inancında hür, ibadetini dilediği gibi yapmakta serbest olduğunu; din eğitimi yapan müesseselere devletin ilgi ve himayesinin devam edeceğini; din adamlarına diğer devlet memurlarına tanınan imkânların tanınacağını; imam-hatip okulları ve din eğitimi veren yüksekokulların geliştirileceğini; din adamlarına yönelik kursların açılacağını ve dini faaliyetlerin serbestlik ve açıklığını kolaylaştırmak için devletin bütün kolaylıkları göstereceğini açıklamıştır.¹⁰⁵

MBK sadece tasarının kendisi ile ilgisi olmadığını açıklamakla veya yayınladığı bildiri ile dinî alanda herhangi bir zorlamaya başvurmayacağını ifade etmekle kalmamış, aynı zamanda Osman Nuri Çerman hakkında kanuni takibat başlatılmıştır. Adalet Bakanı Ekrem Tüzemen, “Dinde Reform Tasarısı” isimli tasarı metninin İstanbul Savcılığı tarafından

103 **TCTMTD**, B: 69, (17.05.1961), S 428. Çerman'ın tasarısı sonrası başlayan 27 Mayıs karşıtı propaganda dalgası sadece MBK'yi değil aynı zamanda CHP'yi de hedef almıştır. CHP Genel Sekreterliği bu propagandalara cevap olarak, Çerman'ın CHP ile bir ilgisinin bulunmadığını bildirmiş, tasarıda öne sürülen fikirlerle de partinin bir irtibatı olmadığını açıklamıştır. **Ekinci**, 15 Haziran 1961, s. 2.

104 **Cumhuriyet**, 24 Haziran 1961, s. 1.; **Milliyet**, 24 Haziran 1961, s. 1.; **Yeni İstiklal**, 28 Haziran 1961, s. 1.

105 **BCA**, Fon Kodu: 30-1-0-0, Yer No: 33.198.1.

tetkik ettirilmekte olduğunu bildirmiş, MBK Basın İrtibat Bürosu Başkanı Kurmay Binbaşı Ali Armağan da Çerman'ın mahkemeye verildiğini bildirmiştir¹⁰⁶. Çerman'ın 26 Temmuz 1961'de başlayan duruşmasında savcı, Çerman'ın devlete tanınmış olan dinlerden birini tahkir maksadıyla ve din ile mezheplerden birini tezyif ve tahkir yolunda yayın yapmak suçlamasıyla bir aydan altı aya kadar hapsedilmesini istemiştir¹⁰⁷. Yapılan yargılama sonrası Çerman bir ay hapse mahkûm olmuş ama cezası tecil edilmiştir¹⁰⁸.

Çerman'ın dinde reform tasarısı sonrası harekete geçerek herkesin dini inancında, kanaatinde, ibadetinde ve öğreniminde serbest olduğunu ifade eden ve Çerman hakkında takibat başlatan MBK, kamuoyundan olumlu geri dönüşler almıştır. Malatya'dan İbrahim Cemal, Devlet ve Hükümet Başkanı Orgeneral Cemal Gürsel'e gönderdiği mektupta Osman Nuri Çerman'ın mahkemeye verilip, kitaplarının toplatılmasından dolayı minnettarlığını sunmuştur. İbrahim Cemal MBK'nin bu kararlarını, 27 Mayıs'ın ruhlara gıda veren meyveleri olarak tanımlamış ve akabinde hem 27 Mayıs hem de Cemal Gürsel güzellemesi yaparak mektubunu bitirmiştir¹⁰⁹. Diyarbakır'dan Mehmet Zeki Ağın ise 26 Haziran 1961'de gönderdiği mektupta, Cemal Gürsel'e şu şekilde seslenmiştir:

“*Dinde Reform* kitabını toplattırıp, şuursuz ve küstah müellifini mahkemeye vermekle kalbimizi fethettiniz. Birçok işleriniz gibi bu necip harekâtınız on yıllık sahte dindarların dine yaptıkları riyakârane hizmetle mukayese kabul etmez. Ferasetli icraatınızdan dolayı zatı devletlerinizi ve mesai arkadaşlarınız Sayın MBK üyelerini candan tebrik eder; din, millet ve vatan hakkında hayırlı işler başarmanızı, vücutlarınıza sıhhat ve afiyetler temenni ederim efendim¹¹⁰.”

Çerman'ın tasarısı, dinde reforma karşı tutum almış olan İslamcı basında da yankı bulmuştur. Çerman'ın tasarısını Tercüman gazetesindeki köşesine taşıyarak, bir anlamda dinde reform tartışmasını alevlendiren Kadircan Kafıl'nın bu eylemi, Sebülürreşad tarafından zımnen onaylanmıştır. Dergi, Kafıl'nın Tercüman'daki yazısı ile Çerman'ı kınadığını bildirmiş ve Çerman'ın kitabının bu yazı sonrası ortaya çıkan

106 **Dinimizde Reform Kemalizm**, S 39, Temmuz 1961, s. 14.

107 **Cumhuriyet**, 27 Temmuz 1961, s. 1

108 **Dinimizde Reform Kemalizm**, S 40, 28 Nisan 1962, s. 4-5.

109 **Cumhurbaşkanlığı Cemal Gürsel Arşivi**, Belge No: 04000900, Belge Eki No: 169, 27 Haziran 1961.

110 **Cumhurbaşkanlığı Cemal Gürsel Arşivi**, Belge No: 04000918, Belge Eki No: 167, 26 Haziran 1961.

tepkiler nedeniyle ortalıkta görünmediğini aktarmıştır¹¹¹. Sebilürreşad MBK'nin tasarısı sonrası yaptığı açıklamalardan duyduğu memnuniyeti de sayfalarına taşımış ve MBK Basın İrtibat Bürosu Başkanı Ali Armağan'ın Çerman hakkındaki beyanatu dergide “Dinde Reform Olmayacak” başlığıyla verilmiştir¹¹². Yeni İstiklal gazetesi ise zımnî bir şekilde Çerman'ı “akıl hastası” olarak tanımlamış ve Çerman'ın tasarısını incelemeye salahiyeti olan tek makamın Adli Tıp olduğunu bildirmiştir¹¹³. Salim Kılaç İslam'ın en son ve en mükemmel din olduğunu hatırlattıktan sonra, İslam'ın herhangi bir şekilde reforma ihtiyaç duymadığını ifade etmiştir. Kılaç, Çerman'ı dini bozmakla, dinle alay etmekle suçlamış ve sonrasında Çerman ve onun gibi düşünenler için yapılması gerekeni pejoratif ögeler taşıyan şu ifadelerle açıklamıştır: “Milletimizin en fazla millî birliğe ve beraberliğe muhtaç olduğu bu günlerde içlerindeki muzahrafatı [pislik] kusup milletin midelerini bulandıranlara D.D.T serpmek lazımdır. Zira küçük de olsalar, mide bulandırmaktadırlar¹¹⁴.” Enver Tunçalp de benzer bir üslupla, dinde reformcuları “akılsız, vicdansız, sapık, cinsi sapık” olarak tanımlamıştır. Tunçalp'e göre dinde reform “hülyası”na kapılanların hemen hepsi dinsiz, mason veya komünisttir¹¹⁵. Ayrıca dini hükümleri tayin ve beyan etmek salahiyetinin sadece müçtehitlere ait olduğu vurgulanarak, Çerman gibi din ilimlerine dair kâfi derecede malumatı olmayan kimselerin içtihat konusunda söz söyleyemeyeceği bildirilmiştir¹¹⁶.

SONUÇ

27 Mayıs sonrası yönetimi ele geçiren askerlerin oluşturduğu MBK, yaklaşık 18 aylık iktidar döneminde farklı siyasi, ekonomik, toplumsal, kültürel ve tabii ki dinî sorunla da karşı karşıya gelmiştir. Bu kadar farklı sahalarda karşılaşılan sorunlar o zamana kadar çoğunlukla askerî meseleler üzerinde mesai harcamış askerler için de farklı bir deneyim olmuştur. Bu sorunlar yumağı içindeki başlıklardan belki de askerler için çözülmesi en zor olanı, dinde reform konusu olmuştur. Üyelerinin yaşları, rütbeleri, askerî sınıfları gibi özellikleri nedeniyle homojen bir görünüm sergilemeyen MBK'nin, ideolojik açıdan da yekpare bir yapı olmadığı anlaşılmıştır. Bu yüzdendir ki dinde reform meselesi de MBK'nin kendi içindeki bu heterojenliğin ortaya çıkmasına

111 **Sebilürreşad**, S 337, Haziran 1962, s. 186.

112 **Sebilürreşad**, S 323, Nisan 1961, s. 355-356.

113 Güllâbî, “Çerman Vakası”, **Yeni İstiklal**, 17 Mayıs 1961, s. 12.

114 Salim Kılaç, “Gene Reform”, **Yeni İstiklal**, 31 Mayıs 1961, s. 6.

115 Enver Tunçalp, “Dinde Reforma Cüret ve Dersi İbret”, **Yeni İstiklal**, 28 Haziran 1961, s. 2.

116 A. Tüylü, “Dinde Reform Saçmalığı”, **Yeni İstiklal**, 4 Ekim 1961, s. 5.

zemin hazırlayan başlıklardan biri olmuştur. MBK'nin ilk dönemlerindeki dinde reform tartışmalarının daha çok din dilinin millileşmesine yönelik adımlar üzerinde yoğunlaştığı görülmüştür. Türkçe Kur'an ve Türkçe ezan konuları bu anlamda tartışmanın en önemli başlıkları olurken, MBK bu tartışmada ikiye ayrılmış; üyelerin bir kısmı din dilinin millileşmesini desteklerken, diğer kısmı ise buna karşı çıkmıştır. Yaşanan tartışmalar sonrası yayınlanan 35 numaralı tebliğ, ezan ve Kur'an'ın Türkçe okutulmasının mecburi olduğu/olacağı yönündeki beyanların MBK'nin fikirlerini yansıtmadığını belirtmekle kalmamış, aynı zamanda komite içindeki din dilinin millileşmesine destek veren kanadın tartışmayı kaybettiğini ortaya koymuştur.

MBK'nin tebliği sonrası gündemden düşen dinde reform tartışması, 1961'in Nisan ayı itibariyle yeniden alevlenmiştir. Yalnız dinde reform tartışmasındaki bu ikinci dalgayı ilkinden ayıran en önemli özellik, sadece din dilinin millileşmesini değil aynı zamanda İslam'ın şart, ibadet ve kavramlarında köklü bir değişimi savunmuş olmasıdır. Osman Nuri Çerman'ın 1961'in Nisan ayında kanunlaşması için hem MBK hem de Temsilciler Meclisi üyelerine göndermiş olduğu 27 maddelik "Dinde Reform Tasarısı", Temsilciler Meclisi üyesi Kadircan Kafılı'nın Tercüman gazetesindeki yazısı sonrası kamuoyunda da yoğun şekilde tartışılmıştır. Çerman'ın dinde reforma yönelik, radikal olarak tanımlanabilecek tasarısının kamuoyunda yarattığı etkinin, iktidarı bir anlamda tedirgin ettiği iddia edilebilir. Zira MBK, Türkçe ezan ve Türkçe Kur'an tartışmaları sonrasında yayınlamış olduğu 35 numaralı tebliğe benzer bir açıklama yapmış ve Çerman'ın tasarısının hem MBK olarak kendileri hem de Temsilciler Meclisi ile herhangi bir ilgisinin olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca hükümet de herkesin inancında hür, ibadetini dilediği gibi yapmakta serbest olduğunu, dinî eğitim veren kurumların devlet tarafından desteklenip, geliştirileceğini ve Diyanet personelinin imkânlarının da düzeltileceği yönünde bir bildiri kaleme almıştır. Ayrıca Çerman hakkında soruşturma başlatılmış ve dini tezyif ve tahkir ettiği suçlamasıyla yargılanmıştır.

MBK'nin dinde reform yapılabileceği veya din dilinin millileşmesine paralel olarak Kur'an ve ezanın Türkçe okunabileceği yönündeki görüşlerinden vazgeçmiş olmasının temel nedenlerinden biri, kamuoyunun desteğini kaybetme korkusu olmuştur. Hem kendi meşruiyetlerinin de oylanacağı 1961 Temmuzundaki anayasa referandumunda, beklenmedik bir sonuçla karşılaşmak korkusu hem de yönetimi sivillere terk edecekleri 1961'in Ekimindeki genel seçime kadar kamuoyu desteğini kaybetmeme kaygısı, MBK içindeki dinde reformu savunan kanadı geri adım atmak zorunda bırakmıştır. MBK'nin dinde reform konusunda geri adım atmasının tek nedeni, bu adımın kamuoyunda 27 Mayıs karşıtı cepheyi tahkim etmesinden duyulan

koru olmamıştır. Dinde reform konusundaki tartışmalarda yönü tayin edebilecek asıl kurum olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın dinde reform olmayacağı yönündeki tavrı da, MBK'nin bu süreçteki hareket alanını kısıtlamıştır. MBK iktidarı döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı görevinde bulunan hem Ömer Nasuhi Bilmen hem de Hasan Hüsnü Erdem, İslam'ın reforma ihtiyacı olmadığını söylemekle kalmamış aynı zamanda MBK'nin kimi açıklamalarına da muhalefet ederek ezanın Türkçe okunamayacağını, Türkçeye tercüme edilen Kur'an'ın da gerçek Kur'an'ın yerini tutamayacağını ve kutsiyetini kaybedeceğini dile getirmişlerdir. Bu açıdan MBK'nin, din politikaları konusunda Diyanet İşleri Başkanlığı üzerinde tam bir kontrol sağlamış olduğunu iddia etmek çok zordur. Bu yüzdendir ki hem dinde reform tartışmasının kamuoyundaki 27 Mayıs karşıtı cepheyi genişletme endişesi hem de dini konularda son sözü söyleyecek olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın dinde reforma kapıları kapatmış olması, MBK'nin bu süreçte geri adım atmasına ve tartışmayı rafa kaldırmasına yol açmıştır.

İntihal Taraması

Plagiarism Detection

Bu makale intihal taramasından geçirildi. (<https://intihal.net/>)

This paper was checked for plagiarism. (<https://intihal.net/>)

Etik Beyan

Ethical Statement

Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.

There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article

Açık Erişim Lisansı

Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License

KAYNAKÇA

- Akyaz, Doğan, **Askerî Müdahalelerin Orduya Etkisi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- Altay, Fahrettin, **İslam Dini (Aydın Gençler İçin)**, Ölçülü Yayınevi, İstanbul 1959.
- Arcayürek, Cüneyt, **Yeni Demokrasi Yeni Arayışlar 1960-1965**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1985.
- Atalay, Besim, **Türk Dili İle İbadet**, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul 1960.
- Atalay, Onur, **Türk'e Tapmak: Seküler Din ve İki Savaş Arası Kemalizm**, İletişim Yayınları, İstanbul 2019.
- Azak, Umur, **Türkiye'de Laiklik ve İslam**, İletişim Yayınları, İstanbul 2019.
- Aydemir, Şevket Süreyya, **Tek Adam Mustafa Kemal (1922-1938)**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1965.
- Aygen, Cemal, "Ezan Politikası", **Öncü**, 4 Mart 1961, s. 2.
- Baban, Cihad, **Politika Galerisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970.
- Başkaya, Muzaffer, "27 Mayıs 1960 Müdahalesini Meşrulaştırma Çabaları Kapsamında Cami ve Din Görevlilerinin Rolü", **19. Yüzyıldan Günümüze Türkiye'de İktidara Müdahaleler ve Darbeler Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı Cilt 2**, Haz. Selcan Koçaslan, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2019, s. 827-844.
- Belviranlı, Ali Kemal, "Ezan Başka Dilde Okunabilir mi?", **İslam**, S 39, Aralık 1960, s. 79-81.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, **Ashab-ı Kiram Hakkında Müslümanların Nezih İtikadları**, Risale Yayınevi, İstanbul 2020.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, "Kur'an-ı Kerimin Resm-i Hattını Tağyir Caiz Değildir", **Türkçe Kur'an Okunamaz**, Haz. Mümin Çevik, Sinan Matbaası, İstanbul 1958, s. 10-14.
- Birgit, Orhan, **Evvel Zaman İçinde**, Doğan Kitap, İstanbul 2005.
- Celep, Barış, "27 Mayıs 1960'da Yeniden Nükseden Bir Tartışma: Türkçe Ezan Tartışması", **Toplumsal Tarih**, S 310, Ekim 2019, s. 60-67.
- Celep, Barış, "Propagandanın Taşrada İnşası: 27 Mayıs 1960 Sonrası Köylerdeki Propaganda Faaliyetleri", **Siyasal: Journal of Political Sciences**, S 29 (2), 2020, s. 379-401.

CHP Büyük Kurultayının 10 Mayıs 1946 Olağanüstü Toplantısına Sunulan CHP Müstakil Grubu Raporu ve Ekleri, TBMM Basımevi, Ankara 1946.

Cumhurbaşkanlığı Cemal Gürsel Arşivi, Belge No: 04000900, Belge Eki No: 169, 27 Haziran 1961

Cumhurbaşkanlığı Cemal Gürsel Arşivi, Belge No: 04000918, Belge Eki No: 167, 26 Haziran 1961.

Cumhuriyet, 2 Ekim 1958.

Cumhuriyet, 15 Temmuz 1960.

Cumhuriyet, 17 Temmuz 1960.

Cumhuriyet, 18 Temmuz 1960.

Cumhuriyet, 19 Temmuz 1960.

Cumhuriyet, 21 Temmuz 1960.

Cumhuriyet, 24 Temmuz 1960.

Cumhuriyet, 4 Ağustos 1960.

Cumhuriyet, 8 Mart 1961.

Cumhuriyet, 27 Mart 1961.

Cumhuriyet, 24 Haziran 1961.

Cumhuriyet, 27 Temmuz 1961.

Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi (CSTD), Birleşim (B): 29, (03.02.1962).

Cündioğlu, Dücane, **Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1998.

Çağlar, B. K., "Kadircan Kafı", **Dinimizde Reform Kemalizm**, S 39, Temmuz 1961, s. 10-11.

Çerman, Osman Nuri, "38. Sayımızda Yayınladığımız Dinde Reform Kemalizm Kanun Tasarısından Kopan Gürültülerin Hikayesi", **Dinimizde Reform Kemalizm**, S 39, Temmuz 1961, s. 4-7.

Çerman, Osman Nuri, "Din, İnkılap Düşmanlığından Kurtarılmalıdır", **Dinimizde Reform Kemalizm**, S 32, Temmuz 1960, s. 3-5.

Çerman, Osman Nuri "Din Şûrası", **Dinimizde Reform Kemalizm**, S 34, Eylül 1960, s. 2-5.

Çerman, Osman Nuri, “Dinde Reform Yapılmadıkça Demokrasi Yine Laftan İbarete Kalır”, **Dinimizde Reform Kemalizm**, S 31, Haziran 1960, s. 29-30.

Çerman, Osman Nuri, **İdeal Türkiye İçin Din’de Reform-Kemalizm Cilt III**, Sıralar Matbaası, İstanbul 1960.

Çerman, Osman Nuri, “İdeal Türkiye İçin Dinimizde Reform Kemalizm Kanun Tasarısı”, **Dinimizde Reform Kemalizm**, S 38, 23 Nisan 1961, s. 2-14.

Çerman, Osman Nuri, “Milli Birlik Komitesinin Niçin İlk İş Dinde Reformdur”, **Dinimizde Reform Kemalizm**, S 35, Ekim 1960, s. 2-5.

Çerman, Osman Nuri, **Modern Türkiye İçin Din’de Reform**, Tan Matbaası, İstanbul 1958.

Çerman, Osman Nuri, **Modern Türkiye İçin Din’de Reform**, Y.y, İstanbul 1956.

Çerman, Osman Nuri, **Modern Türkiye İçin Dinde Reform-Kemalizm Cilt: II**, Y.y., İstanbul 1959.

Çerman, Osman Nuri, “Modern Türkiye İçin Dinimizde Reform – Kemalizm Dergisi Ne İçin Çıkıyor?”, **Dinimizde Reform Kemalizm**, S 1, Aralık 1957, s. 2-6.

Çerman, Osman Nuri, **Mutlu Bir Vatan İçin Düşünceler**, Sıralar Matbaası, İstanbul 1962.

Çiftçi, Erhan, **Bahtiyar Yalta: Bir Darbeci Subayın Hatıraları**, Kronik Kitap, İstanbul 2023.

Dere, Nurgül, “Kafkasya’dan İstanbul’a Bir İlim Yolcusu Bekir Hâki Yener (1882-1975)”, **Din ve Hayat**, S 24 (2015), s. 94-97.

Dinimizde Reform Kemalizm, S 39, Temmuz 1961.

Dinimizde Reform Kemalizm, S 40, 28 Nisan 1962.

Doğu Ekspres, 13 Mayıs 1961.

Doğu Ekspres, 18 Mayıs 1961.

Duman, Doğan, **Demokrasi Sürecinde Türkiye’de İslamcılık**, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir 1999.

Duman, Önder ve Mehmet Aydın, “27 Mayıs’ın Gölgesinde Bir “İrtica” Hamlesi: Türkçe Ezan”, **History Studies**, S 11 (6), Aralık 2019, s. 2265-2279.

Ekinci, 15 Haziran 1961.

Engin, Arın, **Atatürkçülük'te Dil ve Din**, Özyürek Basımevi, Atatürkent (İstanbul) 1955.

Er, Ahmet, **Hâtıralarım ve Hayatım**, Pamuk Yayıncılık, İstanbul 2007.

Evrin, Sadettin, "Dinde Reform Diye Ortaya Atılan Hezeyan", **Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi**, S 1-2, Ocak-Şubat 1963, s. 41-42.

Evrin, M. Sadettin, **Radyoda Dini ve Ahlaki Konuşmalar**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1961.

Ferik, Hatice Ergin, **Cumhuriyet Döneminde Bir General: Sadettin Evrin Paşa'nın Tasavvuf Anlayışı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013.

Gökşen, Nesimi, **Devletin Subayı, Subayın Devleti**, İletişim Yayınları, İstanbul 2023.

Güllâbî, "Çerman Vakası", **Yeni İstiklal**, 17 Mayıs 1961, s. 12.

Gürsu, Tanzer, "Ezan ve Kur'an Türkçe Olmalı Mı?", **Öncü**, 7 Ekim 1960, s. 2.

Hamle, 28 Şubat 1961.

Hatiboğlu, Mehmed Said, "İslâm'ın Doğru Anlaşılmasında ve Yaşanmasında Sünnetin Yeri", **Sünnetin Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Rolü Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Konya İlahiyat Derneği Yayınları, Konya 2008, s. 29-36.

Hayırlıoğlu, Eyüp Sabri, "Türkçe Kur'an Okunamaz", **Türkçe Kur'an Okunamaz**, Haz. Mümin Çevik, Sinan Matbaası, İstanbul 1958, s. 5-9.

İslam, S 35, Ağustos 1960.

İpekçi, Abdi - Ömer Sami Coşar, **İhtilâlin İçyüzü**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

Kaflı, Kadircan, "Dinde Reform Tasarısı", **Tercüman**, 8 Mayıs 1961, s. 3.

Kansu, Ceyhun Atıf, "Türkiye'nin Ana Sorunları", **Forum**, C XIII, S 151, 15 Temmuz 1960, s. 13-15.

Kaplan, Mustafa, **Devrim Anıları**, Scala Yayıncılık, İstanbul 2019.

Kara, İsmail, **Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm 2**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019.

Karavelioğlu, Kâmil, **Bir Devrim İki Darbe: 27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül**, Gürer Yayınları, İstanbul 2007.

Kayalı, Kurtuluş, **Ordu ve Siyaset: 27 Mayıs-12 Mart**, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.

Kılaç, Salim, “Gene Reform”, **Yeni İstiklal**, 31 Mayıs 1961, s. 6.

Kılıç, Ahmet Faruk, **Atatürk ve Din**, Dem Yayınları, İstanbul 2009.

Kılıç, Ahmet Faruk, **Türkiye’de Din-Devlet İlişkilerinde Yönetici Seçkinlerin Rolü**, Dem Yayınları, İstanbul 2005.

Koç, Zübeyir, “Din Noktasından İnkılap”, **Toprak**, S 69, 1 Ağustos 1960, s. 4,17.

Koçak, Cemil, **27 Mayıs Bakanlar Kurulu Tutanakları-I. Cilt**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

Koçaş, Sadi, **Atatürk’ten 12 Mart’a...Cilt: I**, May Yayınevi, İstanbul 1977.

Köker, Ekrem, **Kur’an-ı Kerimin Hakiki Tercümesi Olamaz ve Başka Harfle Yazılamaz**, Yeşilnur Matbaası, Eskişehir 1961.

Küçük, Sami, **Rumeli’den 27 Mayıs’a**, Mikado Yayınları, İstanbul 2008.

Kürkçüoğlu, Kemal Edip, **Dinde Reform Meselesi**, Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, Ankara 1957.

Madanoğlu, Halim Tugay, **Korgeneral Cemal Madanoğlu’nun Anıları**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2019.

Milliyet, 21 Temmuz 1960.

Milliyet, 26 Temmuz 1960.

Milliyet, 3 Ağustos 1960.

Milliyet, 26 Eylül 1960.

Milliyet, 6 Ekim 1960.

Milliyet, 28 Ekim 1960.

Milliyet, 22 Şubat 1961.

Milliyet, 23 Şubat 1961.

Milliyet, 27 Şubat 1961.

Milliyet, 3 Mart 1961.

Milliyet, 2 Nisan 1961.

Milliyet, 24 Haziran 1961.

Milliyet, 24 Temmuz 1961.

Mumcu, Uğur, **İnkılâp Mektupları**, Tekin Yayınevi, İstanbul 1987.

Nizam, 25 Haziran 1971.

Ocak, Ahmet Yaşar, **Türkler, Türkiye ve İslâm: Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri**, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

Öncü, 22 Şubat 1961.

Öncü, 21 Mart 1961.

Öncü, 17 Nisan 1961.

Öymen, Örsan, **Bir İhtilâl Daha Var...1908-1980**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1986.

Özdağ, Ümit, **Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali**, Boyut Yayın Grubu, İstanbul 2004.

Özmen, M. Şevki, “Kur’an-ı Kerim Latin Harfleri ile Yazılabilir mi?”, **İslam**, S 37, Ekim 1960, s. 7-8.

Parlak, Deniz, **Laikleşme Sürecinde Camiler**, İletişim Yayınları, İstanbul 2020.

Pulur, Hasan, “Arapça Ezan, Türkçe Ezan...”, **Milliyet**, 2 Aralık 2004, s. 3.

Sakarya, 1 Mart 1961.

Mehmet, **Türklerde Dinî ve Kültürel Hoşgörü, Atatürk ve Laiklik**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006.

Sarıkoymuncu, Ali, **Atatürk, Din ve Din Adamları**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002.

Saygın, M. Celal, **Diyanet Cephesinden Atatürk İnkılâpları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1952.

Sebilürreşad, S 311, Temmuz 1960.

Sebilürreşad, S 323, Nisan 1961.

Sebilürreşad, S 337, Haziran 1962.

Semizoğlu, Necdet, “Türkçe-Arapça Ezan Meselesi”, **Karadeniz Postası**, 12 Ağustos 1960, s. 1-2.

Sitembölükbaşı, Şaban, **Türkiye’de İslâm’ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.

Taşer, Dünder, **Mesele**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.

T.C. Kurucu Meclis Tutanak Dergisi (TCKMTD), B: 3, (21.02.1961).

T.C. Resmî Gazete, 6 Haziran 1941, S 4827.

T.C. Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi (TCTMTD), B: 69, (17.05.1961).

Toker, Metin, **Demokrasimizin İsmet Paşa'lı** Yılları: Yarı Silahlı, Yarı Külahlı Bir Ara Rejim 1960-1961, Bilgi Yayınevi, Ankara 1991.

Tör, Vedat Nedim, “Bir Çöküşün Düşündürdükleri”, **Forum**, C XIII, S 151, 15 Temmuz 1960, s. 9-11.

Tuncalp, Enver, “Dinde Reforma Cüret ve Dersi İbret”, **Yeni İstiklal**, 28 Haziran 1961, s. 2.

Turan, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi 5: Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye**, Bilgi Yayınevi, Ankara 2019.

Turgut, A., “Dil Sorunu”, **Forum**, C XIII, S 151, 15 Temmuz 1960, s. 21-22.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 30-1-0-0, Yer No: 33.198.1.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 30-11-1-0, Yer No: 285.8.12.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 30-18-1-2, Yer No: 159.17.16

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 51-0-0-0, Yer No: 4.33.29.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 51-0-0-0, Yer No: 4.34.48.

Tüylü, A., “Dinde Reform Saçmalığı”, **Yeni İstiklal**, 4 Ekim 1961, s. 5.

Uyar, Hakkı, **İki Darbe Arasında CHP 1960-1971**, Doğan Kitap, İstanbul 2017.

Yazır, Muhammed Hamdi, “Kur'an-ı Kerim Tercüme Edilebilir mi?”, **İslam**, S 38, Kasım 1960, s. 34-35.

Yeni İstiklal, 1 Mart 1961.

Yeni İstiklal, 29 Mart 1961.

Yeni İstiklal, 10 Mayıs 1961.

Yeni İstiklal, 21 Haziran 1961.

Yeni İstiklal, 28 Haziran 1961.

Yeni İstiklal, 23 Ağustos 1961.

Yıldız, Ahmet, **İhtilalin İçinden**, Alan Yayıncılık, İstanbul 2001.

Yörükân, Yusuf Ziya, **Müslümanlık**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1961.

Yürük, Hüseyin, **27 Mayıs 1960: Darbe, Esaret ve Ölüm**, Hukukçular Derneği 2022.